

Toegankelijkheid van het recht

Hoe het recht toegankelijker te maken in de eeuw van digitalisering, technologisering, globalisering, verstedelijking en klimaatverandering?

Lectorale rede
Mr. dr. Ineke (C.) van den Berg

colofon:

Mr. dr. Ineke (C.) van den Berg

Hogeschool Inholland

Domein Business, Finance & Law

Omslagbeelden: Shutterstock, Wikifrits

Ontwerp: Think Next Level, Mijdrecht

Productie: Muller Visual, Mijdrecht

Toegankelijkheid van het recht

Human rights are no good to anyone unless a person has access to them

Publicatie bij de rede, uitgesproken bij de aanvaarding van de functie van lector
Toegankelijkheid van het Recht aan Hogeschool Inholland te Rotterdam
op 18 september 2018.

Mr. dr. Ineke (C.) van den Berg

Inhoudsopgave

1. Inleiding: The Times They Are a-Changing	7
2. Context	9
2.1. Het recht is niet zo toegankelijk	9
2.2. En dat in een wereld die snel aan het veranderen is	10
2.3. Leren en werken verandert	14
2.4. En langzaam verandert de juridische wereld ook	15
3. Uitgangspunten	19
3.1. Rechtvaardigheid	19
3.2. Toegang tot recht	21
3.3. Preventief en proactief recht	22
3.4. Legal Design en Legal Design Thinking: hoe het recht toegankelijker te maken	23
4. Onderzoeksagenda	27
5. Dankwoord	31
6. Literatuurlijst	33

1. Inleiding: The Times They Are a-Changing¹

Het zijn interessante tijden in de Nederlandse juridische wereld. The Hague Institute for Innovation of Law (HiIL) publiceerde in 2017 het rapport 'Menselijk en rechtvaardig'. De auteurs stellen dat de rechtspleging niet meer is toegerust voor de rechtsproblemen van deze tijd en dat verouderde procedures tegenstellingen vergroten. "Moderne technologie blijft ongebruikt. De oplossingen komen niet op tijd en passen niet goed genoeg bij de behoeften van mensen."²

De afgelopen jaren zijn er veel onderzoeken, rapporten en publicaties verschenen over weinig toegankelijk recht en over het gegeven dat mensen hun geschillen sneller en goedkoper opgelost willen zien.³ Maar het onderwerp verandert, ineens gaat het over buurtrechters, wijkrechters, spreekuurrechters en huizen van recht in de wijk.⁴ Uiteindelijk is er nu zelfs een ontwerp voor een experimenteerwet voor de rechtspleging.⁵

Het Ministerie van Justitie & Veiligheid organiseert ontwerpessies over 'rechtsbijstand bij de tijd' en laagdrempelige juridische hulp.⁶ HiIL organiseert sessies over innovatie van rechtspleging. Minister Dekker voor rechtsbescherming doet uitspraken op het congres Jurist van de Toekomst in 2018 die er niet om liegen:

*"Recent onderzoek wijst erop dat het vermogen van onze huidige juridische infrastructuur om geschillen op te lossen, afneemt. We zien lange procedures, vergaande jurisdisering, hoge kosten, suboptimale uitkomsten. De ontevredenheid daarover groeit. In de samenleving. Maar ook bij de beroepsgroep zelf. De kloof tussen wat de samenleving van ons juridisch systeem verlangt en wat dat systeem biedt, lijkt te groeien. Dat is alarmerend. Als het vermogen van ons juridische systeem om geschillen op te lossen afneemt, neemt ook de maatschappelijke relevantie van dat systeem af. En dat tast het fundament van de rechtsstaat aan."*⁷

Kortom, er is werk aan de winkel ten behoeve van innovatie van juridische dienstverlening en het versterken van de (juridische) zelfredzaamheid van mensen. Dus ook tijd voor aandacht voor de plaats van de hbo-jurist in de veranderende juridische wereld en voor praktijkgericht onderzoek ten behoeve van die oplossingen. We moeten handelingstheorieën en praktijken ontwikkelen die bijdragen aan het toegankelijker maken van het recht.

Het gaat om (legal) empowerment om de zelfregie van burgers te vergroten, over stedelijk burgerschap en sociale inclusie en, niet in de laatste plaats, over een rechtvaardige samenleving en dus ook de rechtvaardige stad. Dat betekent ook dat crossovers mogelijk en zelfs noodzakelijk zijn, zodat we vanuit verschillende disciplines onderzoek kunnen doen. Immers voor het toegankelijker maken van het recht en het innoveren van juridische dienstverlening, zullen we steeds meer gebruik maken van technologische toepassingen en daarvoor hebben we ICT'ers nodig om die te bouwen. We zullen niet alleen moeten samenwerken met Neerlandici om met begrijpelijke taal te kunnen communiceren (plain language), maar ook met psychologen om goed te kunnen aansluiten bij de mogelijkheden van mensen. Andere sociale wetenschappers zullen we nodig hebben om gezamenlijk onderzoek te kunnen doen in de multiculturele wijken van Rotterdam. De uitdagingen van de huidige samenleving zijn alleen gezamenlijk op te lossen.

¹ Bob Dylan 1964.

² Barendrecht, Van Beek & Muller 2017.

³ O.a. Ter Voert & Klein Haarhus 2015. Ter Voert 2014. Commissie Wolfsen 2015, Commissie Barkhuizen 2015 en Commissie Van der Meer 2017.

⁴ Voor een overzicht van de initiatieven vanuit de rechtspraak: www.rechtspraak.nl/Uitspraken-en-nieuws/Themas/maatschappelijk-effectieve-rechtspraak/Paginas/default.aspx. Lennaerts 2017, p. 2936 e.v. Mebius 2018. De SP lanceerde het idee van huizen van recht: www.sp.nl/nieuws/2018/03/sp-presenteert-plan-voor-huizen-van-recht. Ook uit de ontwerpessies rechtsbijstand bij de tijd komen soortgelijke ideeën: abonneren.rijksoverheid.nl/nieuwsbrieven/archief/artikel/1280/fc47cfc-f13d-499d-813b-9c51fa56baac/56e671b1-fdd7-4518-8a6a-8785cfb475a3

⁵ Experimentenwet rechtspleging: www.internetconsultatie.nl/experimenten.

⁶ www.linkedin.com/showcase/rechtsbijstand-bij-de-tijd/.

⁷ www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2018/04/24/toespraak-van-minister-dekker-op-het-congres-%E2%80%98jurist-van-de-toekomst%E2%80%99

Het lectoraat Toegankelijkheid van het recht maakt deel uit van de onderzoeksgroep Recht & Veiligheid. De onderzoeksgroep kent twee aandachtsvelden: Publiek Vertrouwen in Veiligheid en Toegankelijkheid van het Recht. Op beide velden is de perceptie van de burger - in alle diversiteit en met al zijn mogelijkheden - steeds het uitgangspunt.⁸

Een van mijn voorgangers schreef bij haar lectorale rede: "May you live in interesting times".⁹ Die zijn er. De veranderingen zullen ongetwijfeld voor sommigen te langzaam gaan en voor anderen weer te snel, maar het beweegt in ieder geval. De opdracht die ik heb gekregen om praktijkgericht onderzoek te doen naar het toegankelijker maken van het recht en daarin ook de juridische opleiding te betrekken, kon niet op een mooier tijdstip komen.

In mijn rede zal ik eerst ingaan op de context waarin ik aan deze opdracht mag werken. Vervolgens zal ik de uitgangspunten schetsen die bepalend zullen zijn bij mijn onderzoek als lector Toegankelijkheid van het Recht. De context en mijn uitgangspunten vormen samen de basis en de bedding voor de onderzoeksagenda van mijn lectoraat. Ze zijn ook bepalend voor de kennis en vaardigheden die de (aanstaande) juridische professionals nodig hebben om in de veranderende juridische wereld hun plaats in te kunnen nemen. Daarbij is ook steeds meer behoefte aan niet-juridische professionals met juridische kennis over de rechtsstaat en het recht in zijn algemeenheid.

⁸ In de zin van de capabilities benadering van Nussbaum: Martha Nussbaum 2006.

⁹ Kathryn Best 2011.

2. Context

2.1. Het recht is niet zo toegankelijk

Het recht is niet zo toegankelijk volgens de auteurs van het rapport 'Toegang tot Recht' van de Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) uit 2004.¹⁰ Dat rapport gaf toen al aan dat er juridisch toegeruste burgers nodig zijn en dat er onvoldoende toegang tot recht is. De oplossingsrichting die wordt gegeven:

1. het probleemoplossend vermogen van de samenleving moet versterkt worden;
2. we moeten naar een klantgericht rechtssysteem toe (uit het juridische conflictmodel);
3. en het rechtsklimaat moet meer vertrouwen wekken.¹¹

In de afgelopen jaren is veel onderzoek gedaan naar de toegang tot recht en waarom het recht niet zo toegankelijk is. Op grond van de literatuur en onderzoek kan gesteld worden dat de toegankelijkheid er in de loop van de jaren niet beter op geworden is.¹² De schijnbaar onvermoeibare jarenlange tocht van Maurits Barendrecht, Research director van HiiL en professor privaatrecht en conflict systemen van de Tilburg Universiteit en anderen die bij HiiL betrokken zijn, is zeer bewonderingswaardig. Ze hebben het thema rechtvaardigheid en de toegang tot recht, gezien vanuit het perspectief van de gebruiker, in Nederland op de agenda gezet.

We weten op basis van deze onderzoeken welke problemen zich voordoen en hoe en in welke mate ze het leven van mensen beïnvloeden, wat de behoefte aan rechtvaardige oplossingen is en waar mensen terecht komen met hun problemen. Het betreft problemen waarmee iedereen kan worden geconfronteerd, zoals burenruzies, consumentzaken, ontslag, echtscheiding, schulden, een ongeval of mishandeling. Het HiiL-rapport 'Menselijk en rechtvaardig' uit 2017 kan gezien worden als een samenvatting van al die onderzoeken:

"Er is gebleken dat geschillen minder vaak worden opgelost en dat er minder vaak overeenstemming wordt bereikt. Minder zaken bij de rechter, betekent geen vermindering van juridisering, omdat ook klachtenprocedures, tuchtrechters en geschillencommissies meestal gejuridiseerd werken en mensen vaker naar meer loketten moeten met allemaal eigen ingewikkelde procedures. Per saldo zien we dus meer tegenspraak en polarisatie in meer gejuridiseerde procedures, en minder probleemoplossing door mediation en niet-juridische geschiloplossers als consumentenorganisaties, vakbonden, politie en sociaal werkers. En minder oplossingen, met een matig niveau van rechtvaardigheid."¹³

Belangrijk is ook de relatie die gelegd wordt tussen maatschappelijke onvrede en problemen die niet rechtvaardig of niet opgelost zijn.¹⁴ Deze problemen vragen om een responsieve rechtsstaat en om juridische dienstverlening die naar mensen luistert en praktische oplossingen biedt. Anders gezegd, het gaat om gehoord en geholpen worden. De uitdaging waarvoor wij als juristen staan, is zorgen dat de mensen bij het zoeken naar oplossingen voor toegankelijke juridische dienstverlening centraal staan en mee kunnen denken.¹⁵

¹⁰ Toegang tot recht 2004, p. 7-10.

¹¹ Den Hartogh 2018, p. 158-162.

¹² Ter Voert & Klein Haahrhuis 2004, 2009, 2014. Den Hartogh 2018. Report of the Commission on Legal Empowerment of the Poor, New York 2008.

¹³ Barendrecht, Van Beek & Muller 2017. Muller e.a. 2013.

¹⁴ Barendrecht, Van Beek & Muller 2017, p. 16.

¹⁵ Margaret Hagan 2018, p. 219.

Casus 'De weg niet weten' / 'Niet weten waar je recht op hebt'¹⁶

Vrouw, 27 jaar van Marokkaanse afkomst: 'Ik had negen jaar achtereen fulltime gewerkt toen ik mijn baan verloor. Ik was in de Ziektewet gekomen en toen werd mijn contract niet verlengd. Eerst had ik nog wel Ziektewetuitkering, maar die liep af. Ik zat met mijn handen in het haar. Ik heb twee maanden thuis gezeten zonder inkomen. Daardoor bouwde ik al wat schulden op. Ik wist niet zo goed waar ik terecht kon. Ik had geen ervaring met het aanvragen van een uitkering. Ik heb zelf wat gegoogeld. Toen hoorde ik van een familielid dat ik terecht kon bij het Jongerenloket, omdat ik nog geen 27 jaar was. Daar werd me gezegd dat ik geen recht had op een bijstandsuitkering, omdat ik nog als student stond ingeschreven. Ik werd van het kastje naar de muur gestuurd en kreeg uiteindelijk een WW-uitkering. Die is voor negen maanden, omdat ik negen jaar heb gewerkt. Tot mijn verbazing. Ik dacht dat ik er geen recht op had, omdat mijn laatste contract met wederzijds goedvinden was beëindigd.'

Kortom, de urgentie om het recht toegankelijker te maken, is aanwezig. Maar er is meer aan de hand, ook andere ontwikkelingen beïnvloeden de toegankelijkheid van het recht.

2.2. En dat in een wereld die snel aan het veranderen is

Digitalisering, technologisering, globalisering, verstedelijking en klimaatverandering zijn belangrijke ontwikkelingen die ook van invloed zijn op de rechten die mensen hebben en kunnen verwezenlijken. Deze ontwikkelingen accelereren tegelijkertijd en dat betekent volgens Friedman dat onderdelen van onze maatschappij, onze werkomgeving en de geopolitiek opnieuw moeten worden gevormd en uitgevonden: "the tectonic movements that are reshaping the world today".¹⁷

De SER spreekt over de 4de industriële revolutie in het rapport 'Mens en technologie'.¹⁸ Ook Schwab van het World Economic Forum heeft het over de 4de industriële revolutie. Hij spreekt over een fusie tussen de fysieke, digitale en biologische wereld.¹⁹ We hebben het dan over ontwikkelingen zoals robotisering, nanotechnologie, biotechnologie, 3D printen, virtual reality en Internet of Things. Volgens Schwab zal het de manier waarop we produceren, consumeren en met elkaar omgaan fundamenteel veranderen. Onderzoeken van het Rathenau Instituut over de digitale samenleving benadrukken ook de veranderingen waar we mee te maken hebben en zullen krijgen.²⁰

¹⁶ De casus komt uit een onderzoek naar de verhalen van de mensen uit Rotterdam-Zuid. Het onderzoeksrapport zal in de herfst worden gepubliceerd.

¹⁷ Friedman 2006, Friedman 2016, p. 3-4.

¹⁸ Mens en technologie 2016.

¹⁹ Schwab 2016.

²⁰ Voor een overzicht van alle onderzoeken: www.rathenau.nl/nl/digitale-samenleving/mensenrechten-het-robottijdperk

Casus: 'Dienstverlening niet begrijpen'²¹

Vrouw, 24 jaar van Kaapverdische afkomst: 'Ik heb een kind van drie. Zij gaat gewoon vijf dagen per week naar de opvang. Omdat ik student ben en alleenstaande moeder heb ik recht op kinderopvangtoeslag. Daarvoor moet je bij de Belastingdienst een formulier aanvragen. Dat kan ook digitaal. Maar ik weet niet hoe dat moet. Toen heb ik aan de kinderopvang gevraagd of zij dat voor mij willen doen, want ik dacht: 'Hun weten exact het aantal uren dat ze gebruiken en zo.' Dus zij hebben dat voor mij gedaan en vorig jaar kreeg ik ineens een brief dat ik € 1.100,- teveel heb gekregen. Hoe kan dat als mijn inkomen niet is veranderd en de opvang het aantal uren opvang goed heeft doorgegeven? Toen ik de Belastingdienst belde, zei die mevrouw dat ik in bezwaar ofzo moest gaan als ik dat zou willen. Maar ja, ik vind dat je van die mensen nooit wint. Je moet ze altijd wel betalen. Dus nu heb ik een regeling bij ze lopen van € 50,- per maand.'

Verschillende wetenschappers en professionals schreven over de gevolgen van deze ontwikkelingen.²² Globaal samengevat gaan die over:

1. digitale beïnvloedingstechnieken;
2. bedreigingen door de big tech-bedrijven: hun invloed en monopolies;
3. verzamelen en gebruik van data: privacyproblematiek;
4. ongelijkheid;
5. eigendom en gebruik van goederen (universal declaration of material rights);
6. werk en robotisering;
7. artificiële intelligentie;
8. klimaatverandering;
9. circulaire en deeleconomie;
10. samenleven in steden.

Het is vooral Hildebrandt die de noodzaak benadrukt van een nieuw juridisch kader voor de komende 'onlife' wereld.²³ Een kader dat zich aanpast aan de socio-technologische omgeving waarin mensen worden beschermd tegen onzichtbare beïnvloeding en manipulatie en waar individuele autonomie centraal staat. De overheid moet zich onthouden van 'nudging us into compliance' en ons beschermen tegen een digitale wereld waarvan we onwetend zijn en waartoe we nauwelijks of geen toegang hebben.²⁴ Terecht stelt zij dat juristen zich moeten involveren door juridische bescherming in te bouwen in onze door data gedreven maatschappij, anders eindigt het recht als een juridisch kader voor eerlijke verdeling, economische welvaart en bescherming van de menselijke autonomie zoals we dit nu kennen. Zij ziet dataprotectie als een fundamenteel recht. Ook Van der Reep waarschuwde al in 2014 dat het juridisch en institutioneel kader volledig achterloopt op de technologische ontwikkelingen: uitgaande van het recht op internet, de toegang tot internet als een nutsfunctie, moet er ook een grondrecht worden geformuleerd dat er leven zonder internet mogelijk is.²⁵ Hij benadrukt de urgentie van de zorgplicht van bedrijven en overheden om internetfraude en hacking te voorkomen en ziet het recht als instrument daartoe.

²¹ De casus komt uit een onderzoek naar de verhalen van de mensen uit Rotterdam-Zuid. Het onderzoeksrapport zal in de herfst worden gepubliceerd.

²² Kate Raworth 2016. Eubanks 2017. Jasanoff 2016. Bartlett 2018. Van der Reep 2014a en 2014b. Four 2017. Rau & Oberhuber 2016. Keen 2018. Hendler & M. Mulvehill 2016. Sennett 2018. Went, Kremer & Knottnerus 2015. Technologie op waarde schatten 2017.

²³ Hildebrandt is research professor on Interfacing Law and Technology and full professor of Smart Environments, Data protection and the Rule of Law. Hildebrandt 2016, p. 143, 186 e.v., 214 e.v.

Legal protection by design is volgens Hildebrandt een manier om het technologische normatief kader vast te stellen dat ons leven reguleert.

²⁴ Nudging: gaat over gedragsbeïnvloeding, het geven van een duwtje in de goede richting zonder dat mensen zich daarvan bewust zijn. Het is vaak een overheidsstrategie om bijvoorbeeld mensen gezonder te laten leven of zich aan de verkeersregels te houden. Manipulatie wordt echter ook verbonden met nudging. Thaler & Sunstein 2009.

²⁵ Frans van der Reep 2014c.

Data protection and privacy have been codified as distinct rights in the Charter of Fundamental Rights of the European Union (CFREU):

Artikel 7 De eerbiediging van het privéleven en van het familie- en gezinsleven

Eenieder heeft recht op eerbiediging van zijn privéleven, zijn familie- en gezinsleven, zijn woning en zijn communicatie.

Artikel 8 De bescherming van persoonsgegevens

1. Eenieder heeft recht op bescherming van zijn persoonsgegevens.
2. Deze gegevens moeten eerlijk worden verwerkt, voor bepaalde doeleinden en met toestemming van de betrokkene of op basis van een andere gerechtvaardigde grondslag waarin de wet voorziet. Eenieder heeft recht van inzage in de over hem verzamelde gegevens en op rectificatie daarvan.
3. Een onafhankelijke autoriteit ziet erop toe dat deze regels worden nageleefd.

Europees Verdrag voor de bescherming van de Rechten van de Mens (EVRM):

Artikel 8 EVRM. Recht op eerbiediging van privé-, familie- en gezinsleven

1. Een ieder heeft recht op respect voor zijn privéleven, zijn familie- en gezinsleven, zijn woning en zijn correspondentie.
2. Geen inmenging van enig openbaar gezag is toegestaan in de uitoefening van dit recht, dan voor zover bij de wet is voorzien en in een democratische samenleving noodzakelijk is in het belang van de nationale veiligheid, de openbare veiligheid of het economisch welzijn van het land, het voorkomen van wanordelijkheden en strafbare feiten, de bescherming van de gezondheid of de goede zeden of voor de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen.

En uiteraard de uitwerking van de bescherming van persoonsgegevens in de Algemene Verordening Gegevensbescherming (AVG)

Zwenne over deze wet:

"In de nieuwe Privacywet zijn niet alle knelpunten verholpen, integendeel, het kent nog veel meer begrippen en normen waarvan de invulling en concretisering in de praktijk moeten plaatsvinden. Daardoor blijven we de komende jaren onverminderd te maken hebben met vele nog onopgehelderde begrippen en regels." En dat heeft te maken met de snelle technologische ontwikkelingen die de wetgever niet kan voorzien.²⁶

²⁶ Gerrit-Jan Zwenne 2017, p. 5-6.

De onderzoekers van het Rathenau Instituut pleiten in hun rapport 'Mensenrechten in het robottijdperk' voor de toevoeging van twee nieuwe mensenrechten: het recht om niet gemeten, geanalyseerd of beïnvloed te worden en het recht op betekenisvol menselijk contact.²⁷ Het recht om niet beïnvloed te worden, is verder uitgewerkt door de onderzoekers in een artikel over nudging in het geval dat bedrijven technieken inzetten om het gedrag van werknemers of consumenten te beïnvloeden.²⁸ Het is de taak van de overheid deze nieuwe mensenrechten zo snel mogelijk te verankeren in de wet, omdat het volgen van (het gedrag van) mensen, het verzamelen van data en het analyseren van die data om mensen te kunnen beïnvloeden al op grote schaal gebeurt; meestal zonder dat mensen zich hiervan bewust zijn.

Van der Reep, lector Digital World, schreef in 2016 dat 'big data big governance' vereist,²⁹ maar dat zien we nog steeds nauwelijks. Hij bepleit met Van den Heuvel het recht op een 'off-line' leven.³⁰

Als zelfs al in the Guardian wordt geschreven over hoe het er in Nederland in enkele steden aan toegaat, dan wordt het tijd dat mensen zich hiervan bewust worden. De titel 'Living laboratories: the Dutch cities amassing data on oblivious residents. In Eindhoven and Utrecht smart tech is tackling traffic, noise and crime. But with privacy laws proving futile and commercial companies in on the act, are the plans as benign as they seem?' zegt voldoende over de verontrustende inhoud, zeker ook omdat veel data in handen zijn van private bedrijven.³¹

Natuurlijk wordt er ook geschreven over nieuwe juridische kaders voor de technologische ontwikkelingen in de zin van big data en het recht en over nieuwe technologie en het privaatrecht, om een paar voorbeelden te noemen.³² Er ontbreekt echter een overkoepelende visie op een nieuw juridisch kader in relatie tot de rechten die mensen hebben en kunnen verwezenlijken binnen het geheel van de eerder genoemde veranderingen die gaande zijn.

The world is flat

Gillian Hadfield geeft wel een aanzet tot een overkoepelende visie voor een nieuw juridisch kader in haar boek 'Rules for a flat world'. Zij stelt dat nieuwe regels nodig zijn om te kunnen innoveren en groeien in een eerlijker, veiliger en inclusieve gemeenschap. Zij stelt dat de huidige wijze van regelgeving niet meer werkt, omdat deze te langzaam en te kostbaar is en niet gericht is op armoede, instabiliteit en bovendien niet op verdrukking van degenen die leven in arme en ontwikkelingslanden.³³ Er is volgens haar een nieuwe juridische infrastructuur nodig ten behoeve van de hiervoor genoemde ontwikkelingen en de gevolgen daarvan. Niet alleen ten behoeve van een overheid, die voorziet in dienstverlening en veiligheid, die menselijke waardigheid en gelijkheid beschermt en een duurzaam pad uitzet voor ontwikkeling. Ook ten behoeve van burgers om gereedschap aan te bieden dat nodig is om aan het dagelijkse economische leven deel te nemen en hun eigendom te beschermen.³⁴ Zij geeft een aantal stappen om te beginnen met de innovatie van de juridische structuur. Volgens Hadfield is de eerste stap: beginnen met het gesprek te veranderen door over de ontwikkelingen te spreken en coalities van verandering te smeden. Heel duidelijk is ze ook over de plaats van juristen 'don't leave it to lawyers': er dient samengewerkt te worden met andere disciplines en er moet geluisterd worden naar burgers en de mkb'ers. Dat betekent volgens haar: nieuwe business- en

²⁷ Van Est, Gerritsen & Kool 2017, p. 43- 45. Frans van der Reep & Ineke van den Berg, Mensenrechten en de darkside van digitalisering (interview): <http://nieuws.inholland.nl/mensenrechten-en--de-dark-side-van-digitalisering/>

²⁸ Jacquemard & Van Est 2018, p. 55-60.

²⁹ Frans van der Reep 2016.

³⁰ Van der Reep & Van den Heuvel 2016

³¹ Saskia Naafs 2018.

³² Schelhaas, Schreuder & Swinnen 2017. Blok 2017.

³³ Hadfield is een professor of Law en een professor of economics. Hadfield 2017.

³⁴ Hadfield 2017, p. 346 e.v.

organisatiemodellen, gebruik maken van nieuwe technologieën en investeren in juridisch innovatie. Voor wat betreft dit laatste, moet het gaan over investeringen in nieuwe technologie (online mediation en arbitrage, crowd-sourced resolution platforms en elektronische rechtspraak, a.i. systemen, Legal Tech entrepreneurs), in investeringen voor wetgeving voor ethische implicaties van nieuwe technologieën, in armoedereductie, in duurzame energie en opleiding voor iedereen.

2.3. Leren en werken verandert

Digitale en technologische ontwikkelingen vragen om andere kennis en vaardigheden en vooral om een leven lang leren om duurzaam inzetbaar te blijven. Technologische innovaties veranderen de wereld van ons leven, werken en ondernemen. Ze dienen niet alleen het gemak, maar hebben ook een schaduwkant zoals hiervoor beschreven: het inleveren van privacy en persoonlijke autonomie. Er zijn en zullen meer zorgen komen over werk en inkomen. Banen verdwijnen en er zal waarschijnlijk geen ander gelijksoortig werk voor in de plaats komen: administratieve functies zijn al aan het verdwijnen evenals de bediening in restaurants door robots of het gebruik van digitale menu's. De manier waarop wij goederen aanschaffen is al grotendeels veranderd, de manier waarop we met elkaar communiceren via smartphones en de apps daarin, het doen van bankzaken, ook. Bedrijven bestaan niet meer zo lang als vroeger omdat ontwikkelingen snel gaan. Het is: verander of verdwijnt.³⁵ Volgens de Sociaal Economische Raad (SER) betekent dit voor bedrijven³⁶ dat nieuwe bedrijfs- en verdienmodellen nodig zijn en dat degenen die er werken in staat moeten worden gesteld om kennis en vaardigheden bij te houden en verder te ontwikkelen. Zij moeten betrokken worden bij het bedrijf en dat bedrijf moet wendbaar zijn en uitgaan van projectmatig en flexibel werken. Ook de werk-privé balans is daarbij een belangrijk punt.³⁷

De niet-routinematige vaardigheden worden belangrijker en dat betekent dat er andere competenties nodig zijn. Naast specifieke beroepsgerichte vaardigheden zijn meer algemene vaardigheden als flexibel zijn, open leerhouding en creativiteit nodig vanwege de snelle veroudering van kennis en vaardigheden. Uiteraard vragen de digitale en technologische ontwikkelingen om digitale geletterdheid waar ICT-basisvaardigheden, mediawijsheid, informatievaardigheden en computational thinking onder vallen.³⁸ De vaardigheid om samen te werken is nodig om in teams te kunnen werken aan de complexe problemen van deze tijd, vaak ook met andere disciplines. We spreken dan over de 21e eeuwse vaardigheden:

³⁵ In 1958 was de gemiddelde levensduur van een bedrijf nog 61 jaar, in 1980 was deze gedaald tot 25 jaar en nu is deze nog maar 18 jaar. De voorspelling is dat deze in de komende jaren alleen nog maar meer zal afnemen en zelfs de 10 jaar zal benaderen. In nog geen honderd jaar is de levensduur van bedrijven dus met 83% afgenomen: www.emerce.nl/opinie/bedrijven-gaan-eerder-dood-sanoma-dus

³⁶ Waar bedrijven staat, kan ook worden gelezen organisaties.

³⁷ Mens en technologie 2016, p. 14-17.

³⁸ Volgens het nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling SLO betekent computational thinking "het procesmatig (her)formuleren van problemen op een zodanige manier dat het mogelijk wordt om met computertechnologie het probleem op te lossen. Het gaat daarbij om een verzameling van denkprocessen waarbij probleemformulering, gegevensorganisatie, -analyse en -representatie worden gebruikt voor het oplossen van problemen met behulp van ICT-technieken en -gereedschappen": <http://curriculumvandetoeekomst.slo.nl/21e-eeuwse-vaardigheden/digitale-geletterdheid/computational-thinking>

2.4. En langzaam verandert de juridische wereld ook

Ook in de juridische wereld met zijn eigen taal, exclusieve kennis, een vrij afgesloten omgeving en de opleiding tot jurist met een focus op 'Law in books', begint de noodzaak tot verandering door te dringen. Er wordt ineens gesproken, ook door grote advocatenkantoren, over andere benodigde vaardigheden en kennis: een brede juridische opleiding, waarin sociale vaardigheden belangrijk zijn.³⁹ Inclusiviteit, openheid, diversiteit, samenwerking, sociale impact en empathie zijn de onderwerpen waarover wordt gesproken.⁴⁰ De T-shaped lawyer met een meer mensgerichte denkwijze, waarbij de staande legger de juridische kennis is en de liggende legger die van de vaardigheden van de 21e eeuw is.

Met name Van de Luitgaarden beschrijft de (gewenste) ontwikkeling naar een normatieve professionalisering in de juridische opleidingen en dat is anders dan de focus op het positieve recht: centraal staat de beroepsopvatting die gefundeerd wordt in waarden zoals rechtvaardigheid, vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit.⁴¹ Daarbij hoort ook de vraag hoe mensen het professioneel handelen ervaren en of er een oplossing is geboden voor hun problemen.

Een van de studenten sprak in het kader van ons narratieve onderzoek met diverse mensen in Rotterdam-Zuid. Hij sprak over hun ervaringen met toegang tot recht en oplossingen voor hun juridische problemen en zei dat hij voor het eerst 'echte mensen met echte problemen' zag. Dit is veelzeggend. Hij was niet in de eerste jaren van zijn studie. Volgens Schön zit de kern van de professionaliteit niet in gespecialiseerde kennis, maar in de omgang met de essentiële problemen van mensen en samenleving.⁴² Daar wil ik me graag bij aansluiten. Wat mij betreft zou dat veel meer centraal moeten staan in de opleiding. Tegelijkertijd zou ook geleerd moeten worden, hoe juridische problemen kunnen worden voorkomen of op andere manier kunnen worden opgelost dan in een gang naar de advocaat en/of rechter. Van overheidswege wordt ook steeds meer nadruk gelegd op het voorkomen van juridische procedures en het vinden van duurzame oplossingen voor betrokken partijen (zoals ADR, mediation, herstelrecht, etc.).⁴³

De mensgerichte c.q. klantgerichte en oplossingsgerichte benadering door juristen die daartoe breder worden opgeleid zijn, is een verandering die langzaam zichtbaar wordt.

Ministerie van Justitie & Veiligheid: innovatie rechtsbijstand

In de afgelopen maanden mocht ik aanschuiven bij de bijeenkomsten die werden georganiseerd door het Ministerie van Justitie & Veiligheid: de conferentie 'Rechtsbijstand bij de tijd'⁴⁴ en de ontwerpbijsenkomsten die daaraan vooraf gingen, de sessie 'Nieuw stelsel rechtsbijstand' en de themasessie 'Versterking laagdrempelige juridische hulp'.⁴⁵ Deze ontwerpessies genereren nieuwe ideeën, die contouren opleveren voor een nieuw stelsel voor rechtsbijstand en laagdrempelige juridische hulp. De deelnemers aan deze sessies kwamen onder andere uit de advocatuur, sociaal werk, Juridisch Loket en de wetenschap. En hoewel de uitkomsten per

³⁹ Knapen 2014.

⁴⁰ Antti Inanen, advocaat en partner bij Dottir Attorneys, over de JDHorizons conferentie in Sydney op 4 juli 2018:

www.linkedin.com/feed/update/urn:li:activity:6420154402295861248/

⁴¹ Van de Luitgaarden 2017, p. 229 – 232. Hij beschrijft normatieve professionalisering als een reflexieve, onderzoekende en lerende, omgang met de verschillende vormen van normativiteit – persoonlijk, relationeel, epistemologisch, organisatorisch en moreel.

⁴² Van Ewijk haalt Schön aan in H. van Ewijk, Conceptuele inleiding: ontvouwing van normatieve professionalisering, in H. van Ewijk & H. Kunneman 2013, p. 34.

⁴³ Westerveld 2014, p. 312-318. Zie hierover uitgebreid het themanummer: 'Toegankelijkheid van het recht', Justitiële Verkenningen 2014/01.

⁴⁴ De film met de contouren voor een nieuw stelsel: <https://lnkd.in/ekC2bm2>

⁴⁵ Zie voor de uitkomsten: <https://abonneren.rijksoverheid.nl/nieuwsbrieven/archief/artikel/1280/fc47cfc-f13d-499d-813b-9c51fa56baac/523c58d2-80a7-4a26-932a-773bcb11fa63> en www.linkedin.com/feed/update/urn:li:activity:6391543828385460224

sessie ook verschillen, zijn vooral de overeenkomsten opvallend. Eerder gaf ik al aan dat experimenten met buurt-rechters, wijkrechters en spreekuurrechters plaatsvinden⁴⁶ en dat er nu een ontwerp voor een experimenteerwet voor de rechtspleging ligt.⁴⁷ We hebben nieuwe ideeën nodig om juridische dienstverlening beter te laten aansluiten op de wensen en mogelijkheden van mensen. Het ministerie maakt daarmee nu een begin.

Samenvatting van de ontwerpssessies

De contouren van een nieuw stelsel voor de rechtsbijstand⁴⁸:

- *radicaal investeren en innoveren in de voorkant; laagdrempelige multidisciplinaire intake, fysiek (bijv. bieb), telefonisch en online;*
- *evidence-based oplossingsroutes en de kwaliteit van het antwoord;*
- *betere prikkels en bekostiging van het goede;*
- *het voorkomen van 'vervuiling' door prikkels voor de overheid om wetgeving en uitvoering niet complex of integraal in te richten.*

Oplossingen in de zin van laagdrempelige juridisch dienstverlening⁴⁹:

- *richt fysieke, onafhankelijke loketten in op toegankelijke locaties en zorg dat iedere burger weet daar terecht te kunnen voor hulp;*
- *laat de nulde, eerste en tweede lijn intensief met elkaar samenwerken en communiceren bij en na de diagnose van het probleem;*
- *werk samen (kan op dezelfde locatie) met allerlei instanties en hulpverleners: sociaal domein, huisartsen, iedereen die signalen kan opvangen en zorg voor een goed onderling netwerk;*
- *investeer radicaal in de kennis en vaardigheden van de professionals, om het probleem en de mate van zelfredzaamheid in te schatten. Zet professionals neer met goede sociale vaardigheden en mensenkennis;*
- *zorg dat hulp op allerlei manieren en te allen tijde bereikbaar is: online, fysiek, per telefoon en Whatsapp. Ga ook de buurt in om mensen te spreken;*
- *creëer best practices en gestandaardiseerde routes/procedures die door alle eerste contactpunten worden gehanteerd.*

In de ontwerpssessies werd gewerkt via het model van Stanford University (Legal Design Thinking).⁵⁰ Een methode om tot nieuwe ideeën te komen via de stappen: 'Empathize, Define, Ideate, Prototype en Test'. Ik licht in hoofdstuk 3.4 deze werkwijze nader toe.

⁴⁶ Voor een overzicht van de initiatieven vanuit de rechtspraak: www.rechtspraak.nl/Uitspraken-en-nieuws/Themas/maatschappelijk-effectieve-rechtspraak/Paginas/default.aspx. Lennaerts, 2017, 2936 e.v. Mebius 2018. De SP lanceerde het idee van huizen van recht: www.sp.nl/nieuws/2018/03/sp-presenteert-plan-voor-huizen-van-recht. Ook uit de ontwerpssessies rechtsbijstand bij de tijd komen soortgelijke ideeën: abonneren.rijksoverheid.nl/nieuwsbrieven/archief/artikel/1280/fc47cffc-f13d-499d-813b-9c51fa56baac/56e671b1-fdd7-4518-8a6a-8785cfb475a3

⁴⁷ Experimentenwet rechtspleging: www.internetconsultatie.nl/experimenten

⁴⁸ abonneren.rijksoverheid.nl/nieuwsbrieven/archief/artikel/1280/fc47cffc-f13d-499d-813b-9c51fa56baac/56e671b1-fdd7-4518-8a6a-8785cfb475a3

⁴⁹ [abonneren.rijksoverheid.nl/nieuwsbrieven/archief/artikel/1280/\\$\\$EditionGuid\\$/56e671b1-fdd7-4518-8a6a-8785cfb475a3?utm_source=e-mailnieuwsbrief&utm_medium=email&utm_campaign=Voortgangsbericht+Programma+Rechtsbijstand](http://abonneren.rijksoverheid.nl/nieuwsbrieven/archief/artikel/1280/$$EditionGuid$/56e671b1-fdd7-4518-8a6a-8785cfb475a3?utm_source=e-mailnieuwsbrief&utm_medium=email&utm_campaign=Voortgangsbericht+Programma+Rechtsbijstand)

⁵⁰ www.openlawlab.com/2018/08/07/a-theory-of-change-for-legal-design-work/

Innovatie rol gerechtsdeurwaarder

Dezelfde werkwijze hebben we ook gebruikt bij de ontwerpssessie voor een toegankelijke gerechtsdeurwaarder, die een coördinerende rol zou moeten spelen bij het oplossen van de schuldenproblematiek.⁵¹ Het vervolg op deze sessie staat op de agenda.

Nieuwe werkwijzen en oplossingsrichtingen

Uit de ontwerpssessies voor een nieuw stelsel voor de rechtsbijstand komt duidelijk naar voren dat juridische problemen vaak deel uitmaken van meer, met elkaar samenhangende, problemen. De ervaring van onze studenten die in Rotterdam-Zuid de verhalen optekenden van inwoners, komt daarmee overeen.

Die oplossingsrichtingen gaan over dienstverlening dichtbij, over mensgerichte benadering en over de wijze waarop diensten worden verleend. Juridische technologie en het voorkomen van problemen dan wel andere oplossingen dan alleen de gang naar de rechter, komen dan in beeld. Barendrecht en anderen schrijven in het kader van de kanteling in het denken over conflictbeslechting van 'in gebreke' naar 'in verbinding'; een prachtige manier om uit te drukken dat nieuwe methoden van conflictoplossing ook liggen in mediation.⁵²

De bijeenkomsten pasten heel goed bij de denkrichting die ik aan het ontwikkelen was voor mijn onderzoek en de onderzoeksagenda. Mooier kan het niet zijn: een bijdrage te kunnen leveren aan wat meer mensen als noodzakelijke ontwikkeling zien met nieuwe oplossingen en andere werkwijzen. Bij de uitgangspunten zal ik verder ingaan op Legal Design en Legal Design Thinking als een andere manier van werken en onderzoek doen.

Nieuwe werkwijzen om te komen tot nieuwe oplossingsrichtingen hebben ook gevolgen voor de wijze van opleiden van onze (sociaal) juridische professionals. Zij komen te werken in een snel veranderende omgeving, waar op andere wijzen diensten worden verleend en waar digitalisering en technologisering het leven van mensen beïnvloeden en sturen. Zij hebben andere kennis en vaardigheden nodig om te voldoen aan wat nu al van juridische professionals wordt verlangd. Het gaat dan om het inzetten van digitale middelen en om op een creatieve manier problemen op te lossen in de juridische wereld.

Legal Tech

Een andere belangrijke ontwikkeling is de inzet van ICT-technologie bij juridische dienstverlening (Legal Tech).⁵³ Die inzet maakt niet alleen het doorzoeken van jurisprudentie toegankelijker en sneller, maar maakt het ook mogelijk om bijvoorbeeld digitaal contracten of formulieren te genereren.⁵⁴ Veel standaardtaken worden zo geautomatiseerd. Het geeft niet alleen aan de juridische professionals mogelijkheden om efficiënter te werken, maar ook mogelijkheden aan mensen die juridische informatie of hulp zoeken om meer zelf de touwtjes in handen te nemen. Het maakt het recht toegankelijker. Voor de groep die geen digitale vaardigheden heeft, blijft dit uiteraard een probleem en zal naar andere mogelijkheden moeten worden gezocht.

Het betekent ook dat juridische studenten hier mee moeten leren werken en ook in staat moeten zijn om bijvoorbeeld beslisbomen te maken. Een mooi voorbeeld is te zien bij Rechtwijzer waar studenten van de Juridische Hogeschool Tilburg online beslisbomen bouwen voor problemen met de sociale zekerheid.

⁵¹ Georganiseerd vanuit de werkgroep Young talents en mijn lectoraat o.l.v. Krijn van Beek die ook de ontwerpssessies vanuit het ministerie begeleidde. Er zullen vervolgsessies worden georganiseerd.

⁵² Maurits Barendrecht e.a 2018.

⁵³ Hartung, Bues & Halbleib 2018.

⁵⁴ Voorbeelden zijn weagree: www.weagree.com/nl/home/; mag ontslag: www.magontslag.nl; Berkeley Bridge: www.berkeleybridge.nl; Rechtwijzer: www.rechtwijzer.nl.

Vorig jaar hebben alle opleidingen HBO-Rechten een Legal Tech-alliantie gesloten om zodoende een impuls te geven aan het opnemen van Legal Tech in het curriculum.⁵⁵ Er wordt samengewerkt om docenten op te leiden en onderwijs te ontwerpen.⁵⁶ In Nederland is Dutch Legal Tech actief om studenten te interesseren voor Legal Tech en meer in het algemeen in het stimuleren van Legal Tech start-ups.⁵⁷ De veranderingen die Legal Tech met zich meebrengt, bieden mogelijkheden voor hbo-juristen: zij kunnen, mits goed opgeleid, worden ingezet bij de ontwikkeling en optimalisering van juridische informatiesystemen en we zien dan ook dat in hoog tempo nieuwe functies ontstaan.⁵⁸ In het landelijk beroeps- en opleidingsprofiel HBO-Rechten 2025 worden naar aanleiding van deze ontwikkelingen en de snel veranderende markt onder meer de volgende genoemd: legal knowledge engineer, Legal Tech officer, legal support professional, data protection officer en databeveiliging.⁵⁹ In zijn algemeenheid zien we de vraag naar ICT-vaardigheden toenemen. Hoe dan ook zijn digitale vaardigheden en kennis van ICT noodzakelijk voor het werken in de juridische dienstverlening; of dat bij een advocatenkantoor, de gemeente of een bedrijf is.

In de rechtspraak ging men aan de slag met het KEI-project (Kwaliteit en Innovatie rechtspraak), een poging om meer digitaal procederen mogelijk te maken. Helaas is het tot nu toe bij een poging gebleven. Het project is stilgelegd.⁶⁰

Dit proces van digitalisering en automatisering is al geruime tijd aan de gang, maar de ontwikkelingen gaan al veel verder. Het gebruik van kunstmatige intelligentie en het gebruik van blockchain is in opkomst.⁶¹ Zelfs is het sommige wetenschappers gelukt kunstmatige intelligentie te ontwikkelen die de uitkomst van rechtszaken bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) kan voorspellen. Het systeem kon in 2016 de uitspraak van het Hof met een zekerheid van 79% juist voorspellen.⁶²

Over de ethische kant van de digitale en technologische ontwikkelingen schreef ik al in hoofdstuk 2.2.; behalve dat er een nieuw juridisch kader voor de komende 'onlife' wereld dringend nodig is, ligt in de dataprotectie en de bescherming van privacy een taak voor juristen. In de opleiding van juristen is het belangrijk om daar ruim aandacht aan te besteden.

Legal Tech en de relatie met het toegankelijker maken van het recht ligt voor de hand. Echter, Legal Tech zal weinig impact hebben als we het niet koppelen aan het perspectief van de degene die juridische informatie of hulp nodig heeft. Dat perspectief, of we dat nu klantgerichtheid, burgerperspectief of meer algemeen de mensgerichte benadering benoemen, is onontbeerlijk bij het toegankelijker maken van het recht.

⁵⁵ Kuiper 2018: "De HvA, Hogeschool Leiden en Inholland gaan zelfs nog een stap verder en zijn nu al begonnen met het samen ontwikkelen van nieuw Legal Tech-onderwijs. Dat komt vervolgens weer vrij beschikbaar voor alle andere opleidingen. Deze samenwerking heeft recent een sterke impuls gekregen door de toewijzing van een subsidie voor onderwijsontwikkeling door het ministerie van OC&W vanuit het Comeniusprogramma."

⁵⁶ www.mr-online.nl/hbo-scholen-nemen-legal-tech-serieus/

⁵⁷ www.dutchlegaltech.nl; opgericht door Jeroen Zweers en Jelle van Veen.

⁵⁸ How Legal Technology Will Change the Business of Law 2016.

⁵⁹ Ik zag tot nu toe (begin augustus 2018) alleen nog de conceptversie van het beroeps- en opleidingsprofiel.

⁶⁰ www.rechtspraak.nl/kei

⁶¹ Glaudemans-Voogd 2018.

⁶² 'Kunstmatige intelligentie voorspelt uitspraak rechtszaken' (2016): www.advocatenblad.nl/2016/10/26/kunstmatige-intelligentie-voorspelt-uitspraak-rechtszaken/

3. Uitgangspunten

We weten dat het recht niet zo toegankelijk is en waarom dat zo is. We moeten dus handelingstheorieën en praktijken ontwikkelen om die toegankelijkheid te verhogen. We weten namelijk nog niet zo veel over 'wat werkt'. De snel veranderende wereld zorgt ervoor, dat we als juristen moeten nadenken over onze bijdragen aan juridische dienstverlening die 'bij de tijd' is. Behalve nieuwe juridische structuren die nodig zijn om mensen te helpen met hun juridische problemen, is ook een veilige en inclusieve gemeenschap van belang. Een gemeenschap die haar burgers of groepen van burgers in staat stelt en ondersteunt om zelf juridische problemen te voorkomen of op te lossen. Bij het zoeken naar oplossingen zullen we ons moeten afvragen wat richting geeft aan ons denken en ons werken. Voor mij zijn daarbij de uitgangspunten: een rechtvaardige samenleving, die mensen rechten en mogelijkheden verschaft om die rechten te verwezenlijken. Ik zal dat hieronder verder uiteenzetten.

3.1. Rechtvaardigheid

Waartoe is het recht op aarde? Een paar maanden geleden haalde ik het boek van Nieuwenhuis uit 2006 met deze titel weer uit mijn boekenkast.⁶³ Waarom ik dat deed? Ik vroeg me af wat de rol van het recht is bij de huidige maatschappelijke ontwikkelingen en of er wel voldoende wordt geanticipeerd op de veranderingen die gaande zijn. En dan kom ik bij de fundamentele vraag: waartoe is het recht op aarde? Niet alleen voor het maken en toepassen van wet- en regelgeving en niet voor een bureaucratische rechtsstaat waar alleen controle, toezicht en het veiligheidsdenken centraal staat. Maar vooral voor rechtvaardigheid en een responsieve rechtsstaat waarin, zoals Scheltema dat omschrijft, de burger ervaart dat het bij de rechtsstaat om hem te doen is.⁶⁴ Een geheel ander perspectief dan het alleen toepassen van regels.

Nieuwenhuis heeft het in zijn boek over de betrekkingen tussen recht, rechtvaardigheid, welzijn en menselijke waardigheid.⁶⁵ Ik ga in deze rede niet verder in op de rechtsfilosofische grondslagen ervan (behalve om het begrip rechtvaardigheid nader te duiden) of op de functies van het recht⁶⁶; voor mij gaat het om deze betrekkingen. Ik wil ze daarom in mijn onderzoek centraal zetten. Ik wil er mee aangeven dat juristen niet alleen 'van de regels' zijn, maar dat juristen zich ook bezig houden met rechtvaardigheid, welzijn en menselijke waardigheid.⁶⁷ Tegelijkertijd moet de overheid zorgen voor adequate wetgeving die welzijn en de menselijke waardigheid beschermt in deze tijd van technologische ontwikkelingen.

Voor het begrip rechtvaardigheid wil ik aansluiten bij Rawls. Volgens Rawls zijn er twee beginselen van rechtvaardigheid⁶⁸:

1. elke persoon dient een gelijk recht te hebben op het meest uitgebreide stelsel van gelijke fundamentele vrijheden, dat verenigbaar is met een vergelijkbaar stelsel van vrijheden voor allen;
2. sociale en economische mogelijkheden dienen zo te worden geordend dat ze zowel redelijkerwijs in ieders voordeel mogen worden geacht als verbonden zijn met posities en ambten die voor allen toegankelijk zijn.

⁶³ Nieuwenhuis 2006, p. 14, 16-17, 32.

⁶⁴ Scheltema 2015. Evenzo maar ook kritisch over de verkeerde opvatting over responsief recht: Mackor 2018.

⁶⁵ Nieuwenhuis 2006, p.

⁶⁶ Mackor 2018.

⁶⁷ Zoals ook bijvoorbeeld Rawls 2006, p. 51. Nussbaum 2006, p.70 e.v. over de benadering op basis van menselijke vermogens (capabilities approach); Ippel 2002, p.27-29. Sen 2013, p.46: bij Sen staat meer centraal hoe de rechtvaardigheid kan worden versterkt en wordt nadruk gelegd op de feitelijke realisatie ervan in de betrokken samenlevingen en niet alleen op instituties en regels, p. 46.

⁶⁸ Rawls 2006, p. 101 en 321.

Bij de benadering van rechtvaardigheidsproblemen in de zin van toegankelijk maken van het recht wil ik aansluiting zoeken bij de 'capability approach' van Nussbaum, waarin de mogelijkheden van mensen centraal staan. Zij definieert die benadering als 'een poging tot comparatieve inschatting van levenskwaliteit en tot het theoretiseren over fundamentele sociale rechtvaardigheid'.⁶⁹ De benadering die Sen ontwikkelde en Nussbaum concretiseerde, houdt in dat elk persoon als doel op zich met zijn vaardigheden, vrijheden of kansen centraal staat. Zij maken daarmee het denken over (sociale) rechtvaardigheid concreter. Tevens nemen zij daarmee afstand van de louter economische kijk op welvaart, in de zin van alleen meten van de economische groei en de hoogte van het Bruto Nationaal Product (BNP) als maatstaf voor vooruitgang. Voor Sen en Nussbaum is het menselijk welbevinden de maatstaf.

Nussbaum maakt onderscheid met de benadering op basis van de mensenrechten. Althans, zij ziet de 'capability benadering' als een aanvulling op de taal van de mensenrechten.⁷⁰ Immers, dat wat een persoon kan en doet, is het startpunt bij het bedenken van oplossingen: wat kunnen mensen daadwerkelijk en hoe kunnen we hun mogelijkheden versterken om zelf zoveel mogelijk het roer in eigen handen te nemen als het gaat om (sociaal) juridische kwesties. Zij vindt het een taak van de overheid om te voorzien in een ruim drempelniveau van essentiële capabilities.⁷¹

Daarbij wil ik niet uitgaan van de - vaak ten onrechte veronderstelde - zelfredzaamheid.⁷² Het versterken van de mogelijkheden van mensen is van belang om mee te kunnen doen in de maatschappij, gebruik te kunnen maken van rechtsbescherming en je rechten ook anderszins te kunnen verwezenlijken. Het gaat daarbij ook over menselijke waardigheid. In een aantal landen is de 'capability benadering' ontwikkeld tot de 'legal capability benadering'.⁷³ De omschrijving, die door de meeste gebruikers ervan wordt gegeven, is: de persoonlijke karakteristieken of competenties, die een persoon nodig heeft om juridische problemen effectief op te lossen.⁷⁴ Juridische zelfredzaamheid is het doel waarnaar gestreefd wordt, maar ook daarbij geldt dat moet worden uitgegaan van wat mensen kunnen. Wat nodig is, is het versterken van juridische zelfredzaamheid (legal empowerment).⁷⁵ Dit kan worden omschreven als een bottom-up benadering, die zorgt voor middelen en methoden die (groepen) mensen zelfredzamer maken.⁷⁶

De auteurs van het Hiil-rapport 'Menselijk en rechtvaardig. Is de rechtsstaat er voor de burger?' zetten in 2017 rechtvaardigheid duidelijk op de agenda in Nederland. Met hun pleidooi voor ruimte voor rechtvaardigheid pleiten zij voor nieuwe wegen naar rechtvaardige oplossingen.⁷⁷ Daarvoor hebben zij met 24 leidende personen uit de juridische sector overlegd; dezelfde personen met wie zij eerder het stuk 'Zes suggesties voor verbetering van de toegang tot het recht' schreven.⁷⁸ De conclusie was: de rechtsstaat luistert niet naar de burger en dat moet anders. Burgers moeten worden gehoord, maar ook worden geholpen. Een duidelijke oproep om meer toegang tot recht en om daadwerkelijke oplossingen.

⁶⁹ Nussbaum 2006, p. 70 e.v. Nussbaum 2012, p. 38 en 41. Nussbaum ontwikkelde de capability approach van Sen tot een meer specifieke benadering: Amartya Sen, Het idee van rechtvaardigheid, Rotterdam: Lemniscaat b.v. 2013 (oorspronkelijke titel The idea of Justice 2009), p. 249 e.v.

⁷⁰ Nussbaum 2006, p. 20 en 243 e.v.

⁷¹ Nussbaum 2012, p. 56-59. Nussbaum somt daar ook 10 essentiële capabilities op als een redelijke basis voor het begin van een andere manier van denken. Er zijn ook overeenkomsten met de denkwijze van Kate Raworth met haar donut-economie en de basisbehoeften van mensen.

⁷² Rapport Nationale ombudsman 2017.

⁷³ McDonald & People 2014. Zie voor een overzicht Vermeulen 2017.

⁷⁴ Coumarelos e.a. 2012.

⁷⁵ Van Stefan Golub stamt de eerste omschrijving van legal empowerment: Stephan Golub 2003. Een overzicht van de begrippen geeft Vermeulen 2017. Goodwin & Maru 2017, p.157-191.

⁷⁶ In oorsprong was het gericht op het versterken van de capaciteiten van de armen: Van den Meen & Van Rooij 2008, p. 6-8.

⁷⁷ Barendrecht, Van Beek, Muller 2017, p. 4.

⁷⁸ www.hiil.org/data/sitemanagement/media/Zes%20Suggesties%20voor%20Verbetering%20van%20de%20Toegang%20tot%20Recht.pdf

3.2. Toegang tot recht

In een rechtvaardige samenleving worden mensen centraal gezet: zij worden gehoord, erbij betrokken, en waar nodig ondersteund. Het doel is dat zij hun rechten kennen en in staat worden gesteld die te effectueren, uitgaande van ieders mogelijkheden. Tegelijkertijd moeten mensen zelfredzamer zijn. Als beide gerealiseerd zijn, kun je spreken van toegang tot recht. Garth en Cappalletti beschrijven als een van de eersten de 'access to justice' benadering in het licht van een juridisch systeem dat voor iedereen gelijkmatig toegankelijk moet zijn en dat tot effectieve oplossingen moet leiden. Sociale rechtvaardigheid veronderstelt effectieve toegang.⁷⁹ In de literatuur zijn deze uitgangspunten op verschillende manieren terug te vinden.⁸⁰ De kenbaarheid van het recht en de mogelijkheid om juridische problemen op te lossen worden daarin gezien als kernpunten.

De kenbaarheid van het recht in het huidige informatietijdperk is technisch gezien geen probleem omdat alle wet- en regelgeving eenvoudig vindbaar is op het internet. Het blijft voor de gemiddelde burger echter moeilijk om de regels te interpreteren en te gebruiken bij het oplossen van een juridisch probleem. Vanwege de complexiteit van wet- en regelgeving ontkomt men bij juridische problemen meestal niet aan de inzet van professionals die daarin gespecialiseerd zijn, althans niet op de manier waarop het op dit moment is georganiseerd. Er bestaan gelukkig wel steeds meer online tools, zoals 'Rechtwijzer', die burgers helpen bij het vinden van een oplossing voor een probleem of conflict.⁸¹ Zij bieden echter niet voor alle, vaak complexe, problemen een oplossing.

Casus 'Multiproblematiek'⁸²

Vrouw, 20 jaar van Surinaamse afkomst: *'Mijn moeder werd alleenstaand met twee kinderen. Het was pittig voor haar en ze werd laks met dingen betalen. Ik zag thuis soms dikke stapels ongeopende post. Dan kwam ik thuis van school en deed internet het opeens niet meer. Of de televisie. Mijn moeder werkte gewoon, maar dan legden ze beslag op haar salaris. In de schuldsanering wilde ze niet, omdat ze bang was alles kwijt te raken. Uiteindelijk zaten we zonder warm water en elektriciteit. Er waren ook echt maanden dat er geen eten was en ik met niks naar school ging. In contact komen met andere mensen wilde ik niet. Ze hoeven niet te weten dat ik geen geld heb en dat ik thuis zit zonder licht en geen eten heb. We kwamen terecht bij de Voedselbank en uiteindelijk toch in de schuldsanering. Toen ik zestien werd, mocht ik meer gaan werken en dat deed ik ook, zodat ik mijn moeder geld kon geven. Na een tijdje begon ik dingen uit mijn handen te laten vallen. De huisarts dacht dat er iets met m'n zenuwen was en zei me via internet twee braces te bestellen. Ik heb er één gekocht in plaats van twee, omdat ik er gewoonweg niet genoeg geld voor had. Ik moest namelijk ook schoolgeld betalen, boeken en de zorgverzekering. En mijn moeder wilde ik ook niet belasten. Toen het me allemaal teveel werd, ging ik naar de schooldecaan. Ze zei: 'Je zit in het leenstelsel, dus ga maar lenen.' Terwijl ik al een schuldentrauma had, stuurde ze me (door lenen te adviseren, red.) weer die kant op. Dat wilde ik niet. Vanwege de pijn in mijn handen kon ik ook de helft minder werken bij Albert Heijn. Mijn inkomen ging daardoor naar beneden met € 350,- per maand. Ik begon helemaal paniekerig te raken, maar wilde ook niet naar mijn moeder gaan. Anders zou ze weer in de stress raken.'*

⁷⁹ Gart & Cappalletti 1978, p.182.

⁸⁰ Westerveld 2014, p. 312-318. Zie hierover uitgebreid het themanummer 'Toegankelijkheid van het recht', Justitiële Verkenningen 2014/01.

⁸¹ www.rechtwijzer.nl

⁸² De casus komt uit een onderzoek naar de verhalen van de mensen uit Rotterdam-Zuid. Het onderzoeksrapport zal in de herfst worden gepubliceerd.

Zo beschikt niet iedereen over digitale vaardigheden: van de 90% van de burgers die in Utrecht van het internet gebruik maakt, heeft 30% moeite met het aanvragen van online dienstverlening en het maken van afspraken.⁸³

De mogelijkheid voor de burger om zijn recht te halen (rechtsverwerkelijking) wordt doorgaans uitgelegd als het recht op toegang tot de rechter die een juridisch geschil kan beslechten, zoals dat is vastgelegd in art. 18 van de Grondwet.

In art. 6 lid 1 en 3 en art. 13 EVRM (Europees Verdrag voor de bescherming van de Rechten van de Mens) ligt de grondslag voor het recht op een eerlijk proces en voor rechtsbijstand indien nodig, alsmede het recht op een rechtsmiddel. Ook in art. 47 in het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie en in art. 14 IVBR (Internationaal Verdrag inzake de burgerrechten en politieke rechten) staan deze rechten centraal.

Daarin is de laatste jaren echter verandering gekomen nu van overheidswege meer nadruk wordt gelegd op het voorkomen van juridische procedures en het vinden van duurzame oplossingen voor betrokken partijen (ADR, mediation, nieuwe zaaksbehandeling in bestuursrecht, herstelrecht etc.).⁸⁴ Ook in de opbrengsten uit de ontwerpessies voor een nieuwe rechtsbijstand zien we de trend naar oplossingen 'aan de voorkant' en het gaat meer naar de benadering vanuit de toegang tot recht.

Met het voorgaande in gedachten is de uitdaging om de dienstverlening daarop zo aan te sluiten dat de burger zich bewust wordt van juridische vraagstukken: dat hij juridische informatie weet te vinden en die kan begrijpen. Maar ook dat hij zijn rechten kan verwezenlijken op een manier die aansluit bij zijn mogelijkheden terwijl zoveel mogelijk de juridische zelfredzaamheid wordt ondersteund.⁸⁵ Mommers ziet zelfs duidelijke aanwijzingen dat een grondrecht op toegankelijkheid van juridische informatie bestaat.⁸⁶

Barendrecht & Kamminga beschrijven als onderdelen van de toegang tot recht ook goede begeleiding en hulp, toegang tot een goede overleg- en onderhandelingsomgeving en toegang tot een neutrale 'bindende' interventie.⁸⁷ Hiil publiceerde het rapport 'Towards Basic Justice Care for Everyone', over de behoeften aan juridische hulp die mensen hebben en 'wat werkt': partijen helpen te onderhandelen en snelle, betaalbare en bereikbare hulp.⁸⁸

3.3. Preventief en proactief recht

Een andere wijze van juridische dienstverlening is die van het voorkomen van juridische problemen. Van de Luijtgarden geeft een overzicht en een analyse van preventief en proactief recht. Hij stelt dat de kern van preventie het voorkomen van ingrijpen van juristen in de sociale of bedrijfscontext is.⁸⁹ Belangrijke aspecten bij de preventieve aanpak zijn: het versterken van de juridische mogelijkheden van mensen, een bredere kijk op problemen van mensen, het goed kunnen luisteren en creatief denken. Volgens Van de Luijtgarden is proactief recht niet heel verschillend van preventief recht. Vaak zijn de benamingen inwisselbaar, omdat proactief recht ook preventief optreden omvat, maar dan meer gericht is op een bedrijfsmatiger (grote bedrijven) aanpak.

⁸³ Utrechtters digivaardig? Analyse digitale participatie 2015.

⁸⁴ Westerveld 2014, p. 312-318.

⁸⁵ Voor burger moet hier ook gelezen worden, de zzp'er, de mkb'er.

⁸⁶ Mommers 2010, p. 375-385.

⁸⁷ Barendrecht & Kamminga, 2004.

⁸⁸ Barendrecht e.a. 2012.

⁸⁹ Van de Luijtgarden, p. 142, 163, 167, 193, met o.a. verwijzing naar L.M. Brown, Th. D. Barton, H. Haapio, R. Susskind en M. Lampe.

Het benadrukken van het voorkomen van juridische problemen en een bredere, meer holistische visie op juridische dienstverlening, past bij de werkwijze van het lectoraat. Het past ook bij het centraal zetten van wat mensen willen en kunnen. De methode die we daarvoor gebruiken, is Legal Design Thinking.

3.4. Legal Design en Legal Design Thinking: hoe het recht toegankelijker te maken

Er zijn verschillende definities van Legal Design in omloop. Vaak wordt Legal Design in één adem genoemd met beeldtaal of wordt het vereenzelvigd met Legal Design Thinking. De herkomst, namelijk een methode van innovatie, design thinking, stamt uit de designwereld. Deze methode werd overgenomen en toegepast door verschillende disciplines. Het is een methode om te komen tot oplossingen en werd van wetenschappelijke zijde bestudeerd door Simons, Lawson en Schön.⁹⁰ In principe gaat het om het bedenken van oplossingen en het testen van mogelijkheden om zodoende te komen tot steeds betere oplossingen.

Best omschrijft design (als werkwoord): “to plan, to create or to device”.⁹¹ Zij ziet het ook als proces, een praktijk en een manier van denken. Design (als zelfstandig naamwoord) heeft een vorm en een functie en is de uitkomst van het proces van designing. Design als een methode ziet zij als een manier “to bring fresh thinking to current debates about whether to restore, redefine or redesign our systems”. Zij ziet design en design thinking als een manier om organisaties en economieën te transformeren, zodat zij kwaliteit van leven en welzijn betrekken bij een nieuwe manier van leven en werken.

Brown definieert ‘design thinking’ als:

*“een discipline die gebruik maakt van een designer zijn gevoel en methoden om een product te bedenken dat technisch realiseerbaar is, aan de verwachtingen van de klant voldoet en ‘business wise’ levensvatbaar is omdat het toegevoegde waarde voor de klant levert en onderscheid in de markt weet te creëren”.*⁹²

Design thinking is een creatieve manier om problemen op te lossen en te innoveren en dat kan op het niveau van een systeem, een organisatie, een dienstverlening of een product. De uitkomst van het proces is een design: een nieuw product (bijvoorbeeld een document, contract of een andere wijze van informatie geven), nieuwe vorm van dienstverlening of innovatie van een systeem.⁹³

Design werd Legal Design en Design Thinking werd Legal Design Thinking doordat het opgepakt werd door professionals en wetenschappers die het juridische systeem wilden innoveren. Met name door het werk en onderzoek van Margaret Hagan met haar ‘Law by design’ en haar ‘Legal Design lab’ op Stanford University, kreeg Legal Design bekendheid. Hagan werkt met een interdisciplinair team aan het toegankelijker maken van het recht.⁹⁴

Zij formuleert Legal Design als: “the application of human-centered design to the world of law, to make legal systems and services more human-centered, usable and satisfying”.⁹⁵ Human-centered design omschrijft zij als een methodiek die begint met fundamentele betrokkenheid bij de ervaring van de gebruiker, gecombineerd met een experimentele en iteratieve aanpak voor het ontwikkelen van nieuwe oplossingen.⁹⁶ Bij deze definitie sluit ik me aan omdat het precies weergeeft hoe we in het lectoraat willen werken aan het toegankelijker maken van het recht.

⁹⁰ Simon 1996. Brown 2009. Stompff 2018. Schön 1983.

⁹¹ Best 2011, p. 7-8.

⁹² Brown 2009.

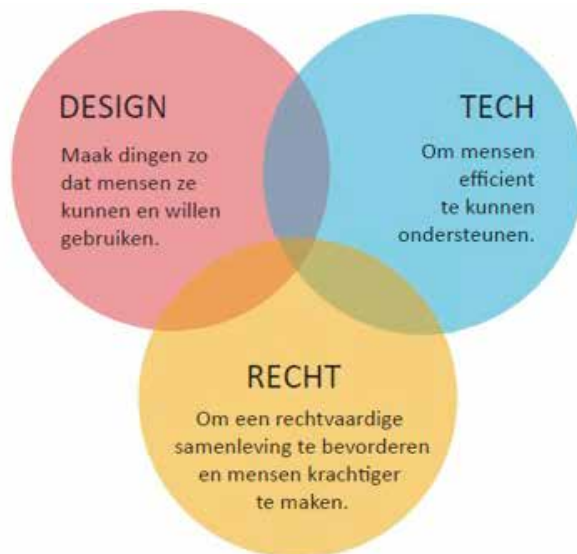
⁹³ Passera 2017. En zie Lieke Beelen (Legal Designer) met haar werk: www.visualcontracts.eu.

⁹⁴ Hagan, www.openlawlab.com/2018/08/07/a-theory-of-change-for-legal-design-work/ en www.legaltechdesign.com/.

⁹⁵ Hagan, Law by design: www.openlawlab.com/2017/02/02/law-by-design-the-book/. Hagan & Kim 2017.

⁹⁶ Hagan 2018, p. 200-2002. Zij sluit aan bij de betekenis die Brown geeft in zijn boek Design Thinking.

Hagan heeft de grondslag van haar werk samengevat in een beeld:

***Human centered design (ontleend aan Stanford Law School)**

Met het beeld van de samenhangende bollen wordt duidelijk gemaakt dat we in deze snel veranderende wereld bij het zoeken naar rechtvaardigheid en oplossingen voor juridische problemen gebruik moeten maken van Legal Design om aan te sluiten bij wat mensen kunnen en met behulp van Legal Tech waar mogelijk.

De stappen die in het proces van deze methodiek worden gezet zijn: begrip (empathize), brainstormen (define en ideate), prototypen maken, testen en verfijnen. Onderzoek begint met een team, dat veldonderzoek doet naar de status quo: wat zijn de verhalen, ervaringen of de status. Op grond daarvan maakt het team een keuze voor een specifiek probleem dat ze wil oplossen. Het team gaat brainstormen om prototypen te maken voor nieuwe interventies. Deze worden getest met de (groep van) gebruikers en experts. Op basis van hun feedback, en vaak keuze voor één van de prototypes, wordt het prototype verfijnd. Op een ander niveau kan het ook gaan om een andere visie te genereren en uit te werken: zoals het Ministerie van Justitie & Veiligheid met de ontwerpssessies voor innovatieve rechtsbijstand beoogde. Ook in die sessies werd overigens gewerkt met de human-centered design approach (Legal Design Thinking) van Hagan.

HiiL geeft een vergelijkbaar model voor innovatie van de toegang tot het recht. Op basis van ervaring en onderzoek in veel landen komen zij tot een model met de volgende stappen⁹⁷:

1. Focus on citizens' needs
2. Release the mind (put legal thinking on hold; forget the rules)
3. Shape solutions
4. Reframe the constitution
5. Judge the business
6. Get it done

In de uitwerking van dit model worden zowel voorbeelden als valkuilen gegeven die behulpzaam kunnen zijn bij het proces van innovatie.

Ursel legt de nadruk op de innovatie mindset als startpunt bij Legal Design Thinking zodat we kunnen bouwen aan beter recht en dat ons kan helpen om betere juristen te zijn.⁹⁸

Onderzoek en Legal Design

Onderzoek door middel van Design Thinking en de 'Research Through Design Methodology' bestaat uit cyclisch onderzoek naar welke interventies mogelijk zijn. Het experimenteert en test daarmee in focusgroepen of in een labomgeving en levert oplossingen voor ervaren problemen. In die zin is het zowel ontwerpgericht onderzoek als participatief actieonderzoek; het praktijkgericht onderzoek dat uitstekend past bij onderzoek van hogescholen. Het genereert praktische kennis en door de samenwerking met de gebruikers van het recht leidt dat tot oplossingen, veranderingen en empowerment van deelnemers.⁹⁹ Het past ook goed bij de studenten die in het hbo Rechten of Sociaal Juridische Dienstverlening studeren: het stimuleert het onderzoekend vermogen van de studenten doordat ze creatief moeten omgaan met hun kennis van het recht en hun communicatieve en ICT-vaardigheden moeten inzetten terwijl ze tegelijkertijd kennismaken met de praktijk (Law in Action).

⁹⁷ Muller e.a. 2013.

⁹⁸ Ursel, 2017.

⁹⁹ Migchelbrink 2016.

4. Onderzoeksagenda

Persoonlijk en dichtbij, kernwaarden van Inholland, passen uitstekend bij datgene wat gevraagd wordt van professionals in de veranderende juridische wereld. Binnen de profilerende thema's van Inholland past het onderzoek van het lectoraat het beste bij het thema Duurzaam: veiligheid en rechtstoepassing met de menselijke maat en duurzaam leren, maar er zijn zeker ook raakvlakken met de thema's Gezond en Creatief.

Van context en uitgangspunten naar een onderzoeksagenda

Hoe valt het voorgaande te vertalen in een onderzoeksagenda? We weten wat de ontwikkelingen zijn en wat onze uitgangspunten zijn voor onderzoek. De vragen die dan opkomen zijn: hoe moeten we juridische dienstverlening zo organiseren dat:

- zoveel mogelijk mensen toegang hebben tot juridische informatie en die informatie zo toegankelijk mogelijk wordt gemaakt (communicatie, taalgebruik, werken met visuals, film etc.). De focus ligt hier niet alleen op de burger, maar ook op de mkb'er;
- we mensen kunnen ondersteunen en versterken om zoveel mogelijk zelf in actie te komen en waar mogelijk wordt voorkomen dat er juridische problemen ontstaan;
- als er juridische problemen zijn, mensen hulp vinden die toegankelijk is en in de buurt. Waarbij het belangrijk is te bedenken, dat vaak sprake is van complexe problematiek en niet alleen van problemen op het juridische vlak (o.a. schuldenproblematiek);
- juristen de noden van mensen begrijpen en daarbij kunnen aansluiten;
- ook andere professionals meer juridische kennis verkrijgen;
- we Legal Design en Legal Design Thinking kunnen toepassen, zodat mensen effectief kunnen deelnemen, gehoord worden, betrokken blijven en daadwerkelijk ook zelf leren. Dat we dit ook inzetten in de rechtenopleidingen om studenten te leren creatieve oplossingen te zoeken voor juridische problemen. We maken daarbij gebruik van hun inlevingsvermogen en begrip voor wat mensen kunnen, waar mogelijk met inzet van ICT en verschillende communicatietechnieken;
- gebruik wordt gemaakt van Legal Tech om de dienstverlening effectiever en toegankelijker te maken; waarbij we oog hebben voor de 'darkside' van de technologische ontwikkelingen: inbreuken op de privacy, beïnvloedingstechnieken en ongewenste wijzen van dataverzameling. Dit zullen we ook uitdrukkelijk in de opleiding verankeren;
- het mogelijk blijft voor mensen, die niet of onvoldoende de taal spreken, niet gedigitaliseerd en/of ongeletterd zijn, op een aangepaste wijze toegang tot recht te houden of te verkrijgen.

We gaan handelingstheorieën en -praktijken ontwikkelen, die bijdragen aan het toegankelijker maken van het recht. In het afgelopen jaar hebben we daarom vanuit het lectoraat contacten gelegd met geïnteresseerde bedrijven, organisaties en professionals om samen te werken. In de gesprekken bleken de onderwerpen te worden herkend en ook de vraag naar hoe we deze kunnen oplossen. Er is grote bereidheid om samen te denken en te werken, zodat we onderzoek kunnen doen naar 'wat werkt' en 'wie werkt'. Op een door het lectoraat georganiseerde werkconferentie hebben we het werkveld, lectoren en docenten kennis laten maken met Legal Design Thinking. Het lectoraat heeft ook samen met Lieke Beelen, designer en oprichter van legalcontracts.eu, een introductie cursus Legal Design Thinking georganiseerd. Zo hebben we de eerste stap gezet voor gezamenlijke praktijken en we gaan hiermee door. Hoe mooi zou het zijn als rechtvaardigheid en toegang tot recht een keurmerk zou worden voor bedrijven/organisaties bij de totstandkoming van hun producten en handelingen: een justice embedded system!?¹⁰⁰

¹⁰⁰ Met dank aan Peter van den Heuvel voor het denken over dit soort ideeën.

Met gerechtsdeurwaarders en hun stakeholders hebben we een eerste ontwerpssessie georganiseerd. We gaan in de volgende ontwerpssessie verder verkennen wat de rol voor de gerechtsdeurwaarder kan zijn bij het oplossen van de schuldenproblematiek.

Studenten zijn inmiddels begonnen met narratief onderzoek. Hun verkennend onderzoek naar de aanwezigheid van eerstelijns rechtshulp is inmiddels afgesloten.

Narratief onderzoek

Studenten van HBO-Rechten en een student Psychologie van de Erasmus universiteit hebben in opdracht van het lectoraat narratief onderzoek in Rotterdam-Zuid verricht. Zij hebben verhalen opgehaald, waarin burgers vertellen over hun ervaringen bij het zoeken naar oplossingen voor hun juridische problemen. Niet alleen willen wij weten wat die ervaringen in Rotterdam-Zuid zijn, belangrijk is ook dat de interviews gelegenheid aan studenten hebben geboden om met ‘echte mensen met echte problemen’ in aanraking te komen. Het zicht op hoe juridische problemen zich voordoen in deze wijk is van groot belang voor hun eigen opleiding en vorming. Ze zien de uitwerking van wet- en regelgeving in de praktijk en hoe de toegang tot recht is georganiseerd, alsmede de (on)toegankelijkheid ervan. We hebben bij het onderzoek van de speciale expertise van de studenten gebruik gemaakt, namelijk van hun culturele achtergrond. Niet alleen om taalproblemen te voorkomen, maar ook om cultuurgebonden omstandigheden duidelijker te krijgen. Bovendien weten we uit onderzoek van Hulst, dat mensen eerder antwoorden geven aan de interviewers met eenzelfde culturele achtergrond, die tevens de taal spreken. In andere gevallen worden meer wenselijke antwoorden gegeven.¹⁰¹

Dit onderzoek laat zien wat de noodzaak is voor een toegankelijker systeem van recht, waarin mensen in een vroeg stadium gehoord worden en met hun vraag ergens terecht kunnen.¹⁰² Het laat zien dat dit geen eenvoudige opgave is. Immers, niet iedereen wil zijn problemen erkennen en soms ook niet delen met anderen; tenzij het echt te laat is en/of schulden behoorlijk zijn opgelopen en er geen simpele oplossing meer mogelijk is. Het laat ook zien dat de toegang tot informatie en hulp, maar ook het kunnen communiceren, of dit nu schriftelijk gaat of op een andere wijze, belangrijk is. Als voorbeeld wil ik in dit verband noemen, dat laagdrempelige informatie, bijvoorbeeld via een app of een ‘huis van het recht’ in de wijk een oplossing kan zijn.

Verkenkend onderzoek

Andere studenten onderzochten in opdracht van de Vereniging voor Sociale Advocatuur Nederland (VSAN) de aanwezigheid van eerstelijns rechtshulp in wijken en buurten van Rotterdam. Ook het aanbod van deze rechtshulpverleners alsmede de toegankelijkheid ervan werden in kaart gebracht. De uitkomsten van deze afstudeeronderzoeken verschijnen binnenkort. Met deze onderzoeken brengen we de studenten in aanraking met wat er in een wijk of buurt daadwerkelijk voorhanden is aan rechtshulp en hoe de toegankelijkheid daarvan is.

Genoemde onderzoeken geven ons als onderzoeksgroep vervolgens de mogelijkheid om in een volgende fase met (groepen van) respondenten en studenten aan oplossingen te werken die het recht toegankelijker kunnen maken. We zullen dat doen met behulp van Legal Design Thinking en we hopen daartoe een juridisch innovatielab te kunnen opzetten, waar we met studenten, docenten en mensen uit werkveld kunnen werken aan creatieve oplossingen.

¹⁰¹ Hulst 2017, Hoofdstuk 4.

¹⁰² En uiteraard de eerdergenoemde onderzoeken. Casuïstiek uit dit onderzoek laat ik hiervoor zien.

Uiteraard zullen we daarbij zowel studenten uit verschillende opleidingen en mensen uit verschillende disciplines nodig hebben. Daarna kunnen we in een volgende fase kijken of het gekozen idee werkt in de praktijk.

Wat gaan we de komende tijd doen?

1. Onderwijs: deelname aan narratief onderzoek, 21e eeuwse kennis en vaardigheden, Legal Tech en Legal Design

We willen de studenten actief laten participeren in praktijkgerichte onderzoeken en zo ook alternatieven bieden voor de wijze waarop op dit moment het afstuderen wordt ingericht en afgesloten met een scriptie. Afstuderen met een scriptie past mijn inziens niet bij hoger beroepsonderwijs, want het doet te weinig een appel op het onderzoekend vermogen van de studenten ten behoeve van de beroepspraktijk en hun persoonsontwikkeling. Bovendien, en zeker niet in de laatste plaats, blijkt het een drempel te zijn om tijdig af te studeren. Het levert ook zelden kritische vragen op, laat staan dat het een bijdrage levert aan innovatie van het handelen in de praktijk. Narratief onderzoek is een didactisch middel, dat het onderzoekend vermogen stuurt (Waarom pakt wet- en regelgeving zo uit in de praktijk? En waarom is de dienstverlening zoals die is? Sluit dat wel aan bij mensen?). Het is ook een uitstekende toets voor persoonlijke ontwikkeling van de student (Hoe staat het met mijn communicatieve vaardigheden? Begrijp ik waarom het gaat?). Het lectoraat wil bijdragen aan het (verder) implementeren van de 21e eeuwse vaardigheden in het curriculum en wil ook zorgdragen voor de opleiding van studenten en docenten in Legal Tech en Legal Design.

De technologische ontwikkelingen hebben echter ook een andere kant: een 'darkside'. Immers, onze (grond) rechten worden aangetast door het op een bepaalde manier inzetten van technologische mogelijkheden, waardoor onze autonomie wordt aangetast. Gemak dient de mens! Inderdaad, maar in deze gevallen zijn wij als mens zelf het product. De negatieve gevolgen van deze ontwikkelingen worden nog door weinigen gezien. Juristen en aankomende juristen zullen mensen hiertegen moeten beschermen. Zij hebben een taak in het vormgeven van de bescherming. Bewustzijn over wat die gevolgen zijn, begint bij het onderwijs, zeker op rechtenopleidingen. Het lectoraat gaat onderzoeken wat de geëigende manieren daartoe zijn.

2. Legal empowerment: onderzoek naar het beter juridisch toerusten van mensen

Hoe kunnen we mensen ondersteunen en versterken bij de toegang tot recht? Niet alleen zullen we dat doen naar aanleiding van de uitkomsten van het narratieve onderzoek in Rotterdam-Zuid. De komende tijd zullen we specifiek onderzoeken hoe juridische informatie voor ouderen en hun mantelzorgers toegankelijker gemaakt kan worden, zodat ook zij hun rechten kunnen verwezenlijken (capability benadering).

3. Consious contracting

Hoe kunnen contracten bijdragen aan duurzame relaties, waarbij het niet alleen gaat om risico's af te dekken of aansprakelijkheid vast te stellen? Immers, het gaat bij consious contracting vooral om gezamenlijke waarden en een gedeelde visie op de toekomst van de relatie. Vertrouwen staat daarbij voorop. Er wordt zoveel mogelijk gebruik gemaakt van begrijpelijke taal en beeldtaal. Consious contracts zijn gericht op de gebruiker, degene voor wie het contract bedoeld is en niet op de advocaat of de rechter. De focus zal vooral liggen op arbeidscontracten.

4. Onderzoek naar goede praktijken voor laagdrempelige juridische hulp

We denken en werken mee aan initiatieven die een laagdrempeliger en toegankelijker toegang tot recht voorstaan zoals een buurtrechter of een schuldenrechter en onderzoeken wat werkt en wie werkt.

5. Onderzoek naar de rol van de gerechtsdeurwaarder bij de schuldenproblematiek

We gaan met het ministerie en de beroepsverenigingen verder overleggen hoe we vorm kunnen geven aan de rol van de gerechtsdeurwaarder bij de schuldenproblematiek. Er zullen verdere ontwerpssessies worden georganiseerd.

Slotsom

We hopen de komende jaren, samen met het onderwijs en de praktijk, nieuwe handelingstheorieën en praktijken te ontwikkelen. We gaan daarbij uit van de mogelijkheden van onze 'aanstaande' professionals en van de mogelijkheden van mensen die juridische dienstverlening nodig hebben. Door het stimuleren van creatieve vaardigheden en van computational thinking van onze studenten, zullen zij aansluiting vinden bij de behoefte aan dit soort professionals. Professionals die ook nieuwsgierig en communicatief zijn en willen samenwerken met professionals uit andere disciplines. Zij zullen zo in staat zijn bij te dragen aan een rechtvaardige samenleving, waar naar de behoeften van mensen wordt geluisterd. Zowel studenten als docenten zullen een open mind nodig hebben om naar de ontwikkelingen te kijken. We willen vanuit het lectoraat het denken over de benodigde innovatie stimuleren en ondersteunen.

We zullen komend jaar met een juridisch design lab starten. In dat lab werken studenten met studenten van andere studierichtingen en met mensen uit de praktijk, aan oplossingen voor praktijkproblemen. Zo kunnen de studenten de 21e eeuwse vaardigheden leren en oefenen. Durf te leren!

5. Dankwoord

Samen met mijn onderzoeksgroep sta ik voor de genoemde uitdagingen en onderzoeken we hoe we het recht toegankelijker kunnen maken. Een rechtvaardige samenleving waarin we de mens centraal zetten: daartoe is het recht op aarde lijkt mij. Het zal duidelijk zijn dat het adagium van Inholland 'persoonlijk en dichtbij', heel goed past bij mijn werkwijze. Ik ben hier op mijn plaats en daarvoor wil ik het College van Bestuur, Eric Westhoek en Marnix Eijnsink Smeets bedanken; zij hebben dit mogelijk gemaakt.

Ik wil vooral ook Ilona van Opdorp bedanken die voor mij de overstap van de HU naar Inholland gemakkelijk heeft gemaakt en vaart heeft gezet achter de invoering van Legal Tech in de opleiding. Samen met haar en Lieke Beelen hebben we het afgelopen jaar de eerste stappen gezet op het gebied van Legal Design (Thinking) en dat hopen we af te sluiten met een boek voor het onderwijs.

Ilona van Opdorp en Guher Asnaloglu waren de eersten docentonderzoekers die samen met studenten aan de slag gingen met de opdracht van de VSAN. Dank dat het zo snel kon worden opgepakt. Het eindrapport zal binnenkort verschijnen. Krista Schram bedank ik voor alle steun aan het narratieve onderzoek dat we samen hebben opgezet. Zonder haar als sociaal wetenschapper was dat niet gelukt.

Soms kom je mensen tegen die je doen stil staan en verder helpen nadenken: Frans van der Reep en Peter van den Heuvel zijn zulke personen. Ik hoop op een verdere, mooie en inspirerende samenwerking. Natuurlijk wil ik jullie ook bedanken voor het meelezen, dat viel niet mee. Ondanks de zeer korte termijn die ik hen kon geven, hebben zij zich er zorgvuldig en nauwgezet van gekweten. Op de valreep konden Marnix, Johannes van der Vos en Cindy Koelman van Doornik ook nog meelezen en waardevolle suggesties geven, dank daarvoor.

Marnix dank ik ook voor de samenwerking en de ruimte die ik heb gekregen om het lectoraat op te zetten en te ontwikkelen. We gaan samen in de onderzoeksgroep nog mooie dingen doen.

De studenten die hebben meegedaan aan de onderzoeken en aan de presentatie op de middag van de rede, wil ik bedanken voor hun inzet en voor de dingen die ik van hen heb geleerd: Hakima Zouaoui, Bilal Saidi, Asya Altundag, Uveys Uysal, Yrelle Borgschot, Atika Ftach en Kaylee Kol.

Er is niemand die zo goed kan organiseren en zaken regelen als Mery Schijf-Bloemendaal, dank daarvoor.

Bram Buik ben ik dank verschuldigd voor het jarenlang meedenken over de rol van de gerechtsdeurwaarder en de schuldenproblematiek. Gelukkig zullen we ook bij Inholland verder samen optrekken.

Hans Groenewegen dank ik voor al onze gesprekken en de inspiratie die hij gaf. Zo konden we samen onze horizon verleggen om nieuwe dingen te doen en ons netwerk daarvoor inzetten. De bijeenkomsten van de werkgroep 'Young talents' (gerechtsdeurwaarders) met Erik de Rie, Marco de Graaff, Michelle Dekkers en Hans Groenewegen hebben geleid tot mooie ideeën en goede initiatieven. Dank! Hopelijk gaan we op dezelfde weg verder.

Het is verder zeer spijtig dat mijn grote voorbeeld, mentor en opleider, Job de Ruiter hier niet meer bij kan zijn. Zijn doordringende vragen zetten altijd aan het denken. Zijn betrokkenheid bij oud student-assistenten en onze latere carrière was groot.

En natuurlijk last but not least, mijn gezin. Henk, Sophie en Bas en hun partners, dank voor alle steun door de jaren heen.

6. Literatuurlijst

Barendrecht & Kamminga 2004

M. Barendrecht & Y. P. Kamminga, 'Toegang tot recht. De lasten van een uitweg', (in RMO-advies; Nr. 32), Den Haag: RMO advies 2004.

Barendrecht e.a. 2012

M. Barendrecht e.a., 'Towards Basic Justice Care for Everyone. Challenges and promising approaches' (2012): [www.hiil.org/data/sitemanagement/media/TrendReport_Part1_020412_DEF%20\(2\).pdf](http://www.hiil.org/data/sitemanagement/media/TrendReport_Part1_020412_DEF%20(2).pdf)

Barendrecht, Muller en Van Beek 2017

Maurits Barendrecht, Krijn van Beek, Sam Muller, Menselijk en rechtvaardig. Is de rechtsstaat er voor de burger? 2017: www.hiil.org/publication/menselijk-en-rechtvaardig-is-de-rechtsstaat-er-voor-de-burger

Barendrecht e.a. 2018

Maurits Barendrecht e.a., 'Van ingebreke' naar 'in verbinding'. Over de kanteling in het denken over conflictbeslechting en waar de wetgever deze ontwikkeling zou moeten ondersteunen', *NJB* 2018/7-8: www.njb.nl/blog/van-in-gebreke-naar-in-verbinding.29001.lynkx

Bartlett 2018

Jamie Bartlett, *The People Vs Tech. How the internet is killing democracy (and how to save it)*, London: Ebury Press 2018.

Best 2011

Kathryn Best, *What can Design Bring to Strategy? Design thinking as a Tool for Innovation and Change* (lectorale rede 2011), Hogeschool Holland 2011.

Blok 2017

P.H. Blok (red.), *Big data en het recht. Een overzicht van het juridisch kader voor big-data-toepassingen in de private sector*, Den Haag: SDU Uitgevers 2017.

Brown 2009

T. Brown, *Change by Design, How design thinking transforms organizations and inspires innovation*, New York: HarperCollins Publishers 2009.

Coumarelos 2012

Christine Coumarelos e.a., *Legal Australia-Wide Survey Legal Need in Australia*, Law and Justice Foundation of New South Wales 2012.

Van Est, Gerritsen & Kool 2017

Rinie van Est, Joost Gerritsen & Linda Kool, *Human rights in the robot age. Challenges arising from the use of robotics, artificial intelligence, and virtual and augmented reality*, Rathenau Instituut 2017.

Eubanks 2017

Virginia Eubanks, *Automating Inequality. How high-tech tools profile, police, and punish the poor*, New York: St. Martin's Press 2017.

Van Ewijk 2013

H. van Ewijk, 'Conceptuele inleiding: ontvouwing van normatieve professionalisering', in H. van Ewijk & H. Kunneman (red.), *Praktijken van normatieve professionalisering*, Amsterdam: SWP 2013, p. 19-71.

Friedman 2006

Thomas L. Friedman, *The World is Flat. The globalized world in the twenty-first century*, London: Penguin Group 2006.

Friedman 2016

Thomas L. Friedman, *Thank you for being late. An optimist guide to thriving in the age of accelerations*, Great Britain: Allen Lane 2016.

Four 2017

Franklin Four, *Ontzielde wereld. De existentiële dreiging van Big Tech*, oorspronkelijke uitgever New York: Penguin Press 2017 (in Nederland uitgegeven door de Bezige Bij 2017).

Gart & Cappalletti 1978

Gart & Cappalletti, 'Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective 1978', *Articles by Maurer Faculty*, Paper 1142.

Glaudemans-Voogd 2018

Nathalie Glaudemans-Voogd, 'De fusie van AI en blockchain' (2018): <https://www.advocatenblad.nl/2018/03/05/fusie-ai-blockchain/>

Golub 2003

Stephan Golub. 'Beyond rule of law orthodoxy: the legal empowerment alternative', *Rule of Law series. Democracy and Rule of Law Project*. Washington D.C.: Carnegie Endowment for International Peace 2003.

Goodwin & Maru 2008

Laura Goodwin & Vivek Maru, 'What Do We Know about Legal Empowerment? Mapping the evidence', *Hague Journal on the rule of Law* 2017/9.

Hadfield 2017

Gilian K. Hadfield, *Rules for a Flat World. Why Humans Invented Law and How to Reinvent It for a Complex Global Economy*, Oxford: Oxford University Press 2017.

Hagan 2017

Margaret Hagan, *Law by design*: www.openlawlab.com/2017/02/02/law-by-design-the-book/

Hagan & Kim 2017

M. Hagan & M. Kim, 'Design for Dignity and Procedural Justice. Advances in Intelligent Systems and Computing, Proceedings of the Applied Human Factors and Ergonomics International Conference', Springer Press 2017: Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2994354>

Hagan 2018

Margaret Hagan, 'A Human-centered Design Approach to Access to Justice: Generating New Prototypes and Hypotheses for Intervention to make Courts User-Friendly', *Indiana Journal of Law and social Equality*, 2018 volume 6/issue 2.

Den Hartogh 2018

'Daniel Blake en de Nationale ombudsman en het herstel van vertrouwen in de overheid', *NTB* 2018/25, p. 158-162.

Hartung, Bues & Halbleib 2018

Hartung, Bues & Halbleib (Hrsg.), *Legal Tech*, München: Verlag C.H. Beck 2018.

Hendler & Mulvehill 2016

James Hendler & Alice M. Mulvehill, *Social Machines. The Coming Collision of Artificial Intelligence, Social Networking and Humanity*, New York: Springer Science+Business 2016.

Hildebrandt 2016

Mireille Hildebrandt, *Smart Technologies and the End(s) of Law*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited 2016.

How Legal Technology Will Change the Business of Law 2016

How Legal Technology Will Change the Business of Law, (Rapport van de Boston Consulting Group en Bucerius Law school 2016) (online publiek).

Hulst 2017

Liesbeth Hulst, *Experimental Legal Studies on Perceived Procedural Justice and Trust in Law and Society*, (diss. Amsterdam VU), Amsterdam: Off Page 2017.

Ippel 2002

Ippel 2002, *Het eigene en de anderen, traditie moraal en recht in de multiculturele samenleving*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2002.

Jacquemard & Van Est

Tim Jacquemard & Rinie van Est, 'Zeldzame goede zetjes: Het gebruik van digitale beïnvloedingstechnieken door bedrijven', *Christen Democratische Verkenningen* 2018/2.

Jasanoff 2016

Sheila Jasanoff, *The ethics of Invention. Technology and the human future*, New York: W.W. Norton & Company 2016.

Keen 2018

Andrew Keen, *How to fix the future. Staying human in the digital age*, Glasgow: Bell and Bain Ltd 2018.

Knapen 2014

Michel Knapen, 'De advocaat van de toekomst', *Advocatenblad* 2014: www.advocatenblad.nl/2014/09/25/de-advocaat-van-de-toekomst/

Kuiper 2018

Gerdo Kuiper, 'Ook de jurist van de toekomst is technisch bekwaam',
www.scienceguide.nl/2018/04/ook-de-jurist-van-de-toekomst-is-technisch-bekwaam/

Lawson 1980

B. Lawson, *How designers think: the design process demystified*, London/New York: Routledge 2005 (oorspronkelijk 1980).

Lennaerts 2017

Ton Lennaerts, 'De proef (met een) spreekuurrechter', *NJB* 2017/40, p. 2936 e.v.

Van de Luijngaarden 2017

Eric van de Luijngaarden, *Preventive law. Aanzet tot normatieve professionalisering in de opleiding van juristen* (diss. Utrecht Universiteit voor Humanistiek), Soesterberg: Aspekt 2017.

Mackor 2018

Ann Ruth Mackor, 'Om des gewetenswille. Over het geweten, Recht met een Hoofdletter en de democratische rechtsstaat',
Trema 2018/3.

Mcdonald & People 2014

Hugh M. McDonald & Julie People, 'Legal capability and inaction for legal problems: knowledge, stress and cost',
Updating Justice 2014/41.

Mebius 2018

Francisca Mebius, 'Buurtrechters schieten als paddenstoelen uit de grond', *Advocatenblad* 12 juli 2018:
www.advocatenblad.nl/2018/07/12/buurtrechters-schieten-als-paddenstoelen-uit-de-grond/

Van de Meen & Van Rooij 2008

Ineke van den Meen & Benjamin van Rooij, *Access to Justice and legal empowerment. Making the Poor Central in Legal Development Co-operation*, Leiden University Press 2008.

Mens en technologie 2016

Mens en technologie: samen aan het werk (SER-rapport 2016), Den Haag: SER 2016 (online publiek).

Migchelbrink 2016

Ferdie Migchelbrink, *De kern van participatief actieonderzoek*, Amsterdam: Uitgeverij SWP 2016.

Mommers 2010

Laurens Mommers, 'Toegang tot juridische informatie als grondrecht', 2010: <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/15169>

Muller e.a. 2013

Sam Muller e.a., *Innovating Justice. Developing new ways to bring fairness between people*, HiiL 2013.

Naafs 2018

Saskia Naafs, 'Living laboratories': the Dutch cities amassing data on oblivious residents, *The Guardian*, 1 Mar 2018.

Nieuwenhuis 2006

Hans Nieuwenhuis, *Waartoe is het recht op aarde?* Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2006.

Nussbaum 2006

Martha Nussbaum, *Grensgebieden van het recht. Over sociale rechtvaardigheid*, Amsterdam: Ambo 2006.

Nussbaum 2012

M. Nussbaum, *Mogelijkheden scheppen. Een nieuwe benadering van de menselijke ontwikkeling*, Amsterdam: Ambo 2012.

O'Neil 2016

Cathy O'Neil, *Weapons of math destruction: how big data increases inequality and threatens democracy*, New York: Crown Publishers 2016.

Passera 2017

Stefania Passera, *Beyond the wall of contract text. Visualizing contracts to foster understanding and collaboration within and across organizations* (diss. Aalto, Aalto University), Helsinki: Aalto University publication series 2017.

Rapport Commissie Barkhuysen 2015

Eindrapport Commissie Duurzaam stelsel gefinancierde rechtsbijstand, Nederlandse Orde van Advocaten 2015 (online publiek).

Rapport Commissie Van der Meer 2017

Eindrapport Andere tijden. Evaluatie puntenstelsel gefinancierde rechtsbijstand, Den Haag Ministerie van Justitie & Veiligheid: 2017 (online publiek).

Rapport Commissie Wolfsen 2015

Herijking rechtsbijstand. Naar een duurzaam stelsel voor de gesubsidieerde rechtsbijstand (Rapport Commissie Wolfsen, bijlage bij *Kamerstukken II* 2015/16, 31753, 11), Den Haag 2015 (online publiek).

Rapport Nationale ombudsman 2017

Wie niet past loopt vast, Rapport Nationale ombudsman 2016, Jaarverslag 2016, bijlage bij de *Kamerstukken II* 2016/17, 34696, 1.

Rau & Oberhuber 2016

Thomas Rau & Sabine Oberhuber, *Material Matters. Het alternatief voor onze roofofbouwmaatschappij*, Bertram + de Leeuw Uitgevers 2016.

Rawls 2006

John Rawls, *Een theorie van rechtvaardigheid*, Rotterdam: Lemniscaat b.v. 2006 (oorspronkelijk A Theory of Justice, revised edition 1999)

Raworth 2016

Kate Raworth, *Donut Economie. In zeven stappen naar een economie voor de 21e eeuw*, Amsterdam: Nieuw Amsterdam 2017.

Van der Reep 2014a

Frans van der Reep (lectorale rede 2014 Inholland), *Connected Future*:

www.fransvanderreep.com/wp-content/uploads/2012/05/20070202155143_inauguratiebrochurekouwenhovenreep.pdf

Van der Reep 2014b

Frans van der Reep, 'It may go either way. Exclusion as the new societal trend?' *SecondSight, the Desert Issue* 2014/38:

www.fransvanderreep.com/2014/05/03/2020-het-kan-alle-kanten-op/

Van der Reep 2014c

Frans van der Reep, 'Het recht van nieuwe technologie' (2014): www.scienceguide.nl/2014/12/het-recht-van-nieuwe-technologie/

Van der Reep 2016

Frans van der Reep, 'Big data, Big Governance' (2016): www.fransvanderreep.com/2016/01/27/big-data-big-governance/

Van der Reep & Van den Heuvel 2016

Frans van der Reep & Peter van den Heuvel, 'Give us also a legal right to an off-line life' (2016):

www.fransvanderreep.com/2015/08/21/het-recht-op-een-offline-leven/

Report of the Commission on Legal Empowerment of the Poor 2008

Making the Law Work for everyone, (Report of the Commission on Legal Empowerment of the Poor Vol 1), New York 2008

(online publiek).

Sen 2009

Amartya Sen, *Het idee van rechtvaardigheid*, Rotterdam: Lemniscaat b.v. 2013 (oorspronkelijke titel The idea of Justice 2009).

Sennett 2018

Richard Sennett, *Building and Dwelling. Ethics for the city*, UK: Penguin Random House (Allan Lane) 2018.

Schelhaas, Schreuder & Swinnen 2017

H.N. Schelhaas, A.I. Schreuder & K.K.E.C.T. Swinnen (red.), *Nieuwe technologieën, nieuw privaatrecht?* Den Haag:

Boom Juridische uitgevers 2017.

Scheltema 2015

Michiel Scheltema, 'Bureaucratische rechtsstaat of responsieve rechtsstaat?', *NTB* 2015/37 (Redactioneel).

Schön 1983

Schön, *The reflective practioner: How professionals think in action*, New York: Basic books 1983.

Schwab 2016

Klaus Schwab, 'The fourth Industrial Revolution: what it means and how to respond', World Economic Forum 2016, www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond/

Simon 1996

H.A. Simon, *The Sciences of the Artificial*, Mit Press Ltd 1996 (oorspronkelijk 1969).

Stompff 2018

Guido Stompff, *Design Thinking. Radicaal veranderen in kleine stappen*, Amsterdam: Boom uitgevers 2018.

Technologie op waarde schatten 2017

Technologie op waarde schatten. Een handreiking (Raad voor de leefomgeving en infrastructuur 2017), Den Haag: RLI 2017 (online publiek).

Ter Voert & Klein Haarhuis 2014

M. ter Voert, 'Toegang tot recht in beweging. Over burgers en hun oplossingsstrategieën', *JV* 2014/1, p. 62-65.

Ter Voert & Klein Haarhuis 2015

M. ter Voert & C.M. Klein Haarhuis, *Geschiedenis van de rechtspraak 2014*, Den Haag: Boom Lemma 2015.

Thaler & Sunstein 2009

Richard H. Thaler en Cass R. Sunstein, *Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth and Happiness*, Penguin Putnam Inc 2009.

Toegang tot recht 2004

Toegang tot recht (Rapport RMO advies nr. 32), Den Haag: RMO 2004 (online publiek).

Ursel 2017

Susan Ursel, 'Building better law: How design thinking can help us be better lawyers, meet challenges, and create the future of law', *Windsor Yearbook of Access to Justice* Vol 34 No 1 (2017).

Utrechters digivaardig 2015

Utrechters digivaardig? Analyse digitale participatie, Gemeente Utrecht 2015 (online publiek).

Vermeulen 2017

Maartje Vermeulen, *Gebruikers van het recht centraal. Legal empowerment: een vorm van juridische emancipatie?* (2017), www.onderzoek.hu.nl/publicaties/sharekitDetail?id=urn%3anbn%3anl%3ahs%3a23-65a25de7-4764-41ef-af76-b18605649ba2

Went, Kremer & Knottnerus 2015

Robert Went, Monique Kremer & André Knottnerus (red.), *De robot de baas. De toekomst van werk in het tweede machinetijdperk*, Den Haag: WRR 2015 (online publiek).

Westerveld 2014

M. Westerveld, 'Gesubsidieerde rechtsbijstand en de toegang tot het recht - Is onze rechtsstaat in gevaar?' *NJB*, 2014/312, p. 312-318.

Zwenne 2017

Gerrit-Jan Zwenne in het voorwoord in: Arnout Engelfriet, Lisette Meij & Peter Kager, *De Algemene Verordening Gegevensbescherming. Artikelsgewijs commentaar*, Amsterdam: Jus Mentis 2017, p. 5-6.

Toegankelijkheid van het recht van Ineke van den Berg is in licentie gegeven volgens een Creative Commons Naamsvermelding-GelijkDelen 4.0 Internationaal-licentie.

2018 Hogeschool Inholland

ISBN: 978-90-77812-59-4

